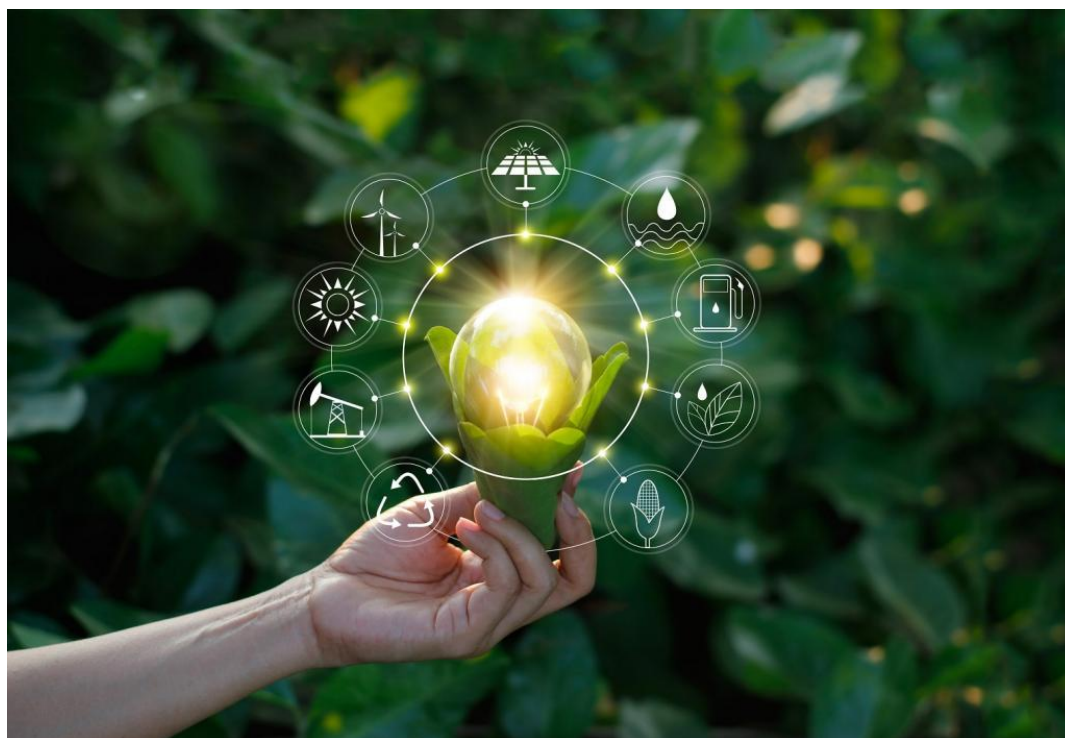

ЛИСЕНКО Г. М.

ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Лисенко Г. М.

ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Навчальний посібник

Ніжин – 2023

УДК 181.1
Л63

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 12 від 22.06.2023 р.

Рецензенти:

Лобань Л. О. – доцент кафедри біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат біологічних наук;

Гавій В. М. – доцент кафедри біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат біологічних наук

Лисенко Г. М.

Л63 Природоохоронні аспекти сталого розвитку суспільства:
навчальний посібник. – Ніжин, 2023. – 123 с.

УДК 181.1

© Лисенко Г. М., 2023

© НДУ ім. М. Гоголя, 2023

ЗМІСТ

Розділ I. Теоретичні основи сталого розвитку суспільства	4
1. Теоретичні основи сталого розвитку суспільства	4
2. Інвайронменталізм – нова стратегія поведінки людства у XXI сторіччі	16
3. Міжнародне співробітництво в галузі охорони природи Міжнародні природоохоронні організації: ООН, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ФАО, ВООЗ, МСОП	26
4. Сучасна екологічна ситуація в Україні. Основні виклики XXI сторіччя.....	33
Розділ II. Заповідна справа. Категорії та об'єкти природно- заповідного фонду України	47
5. Історія заповідної справи в Україні. Категорії та об'єкти природно-заповідного фонду України	47
6. Категорії та об'єкти природно-заповідного фонду України.....	54
6.1. Чорноморський біосферний заповідник.....	55
6.2. Біосферний заповідник «Дунайські плавні»	60
6.3. Національний природний парк «Голосіївський»	70
6.4. Національний природний парк «Пирятинський»	74
6.5. Український степовий природний заповідник	80
6.6. Карпатський біосферний заповідник	84
6.7. Ічнянський національний природний парк	87
6.8. Мезинський національний природний парк	92
6.9. Міжрічинський регіональний ландшафтний парк	102
6.10. Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник	111
6.11. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Тростянець»	117

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

1. Теоретичні основи сталого розвитку суспільства

Сталий розвиток – це одна з найбільших проблем сучасного світу. Цією проблемою займаються світові лідери, їй присвячено багатотисячні урядові і міжурядові програми, вона багато років стоїть у перших рядках порядку денного найвпливовіших міжнародних організацій. На основі проведеного аналізу публікацій українських та закордонних вчених, визначено основні критерії тлумачення сталого розвитку на мікро- і макрорівнях. Запропоновано нове узагальнене твердження категорії сталого розвитку, як стратегія, спрямована на зміцнення конкурентних переваг підприємства, досяжних на основі технологічних інновацій, забезпечення можливості збільшення асортименту продукції та послуг, зниження виробничих витрат, а також здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім економічним, соціальним, екологічним, природно-кліматичним, фінансовим, політичним чинникам, адаптуватися до змінних умов виробництва, зберігаючи або покращуючи початкову рівновагу.

Сталий розвиток – це зміни, що зберігають баланс-гармонію між, частинами системи, що змінюються, і відтворюючи їх певну ієрархію. У цьому словосполученні проблемно сприймається момент стійкості. Стійкість – це характеристика конструктивного розвитку, пов'язаного з самоускладненням систем, що не лише змінюють свої елементи, але що створюють в собі усі нові механізми гармонізації стосунків між елементами. Стійкість – це не збереження статус-кво, не форма консервації, а своєчасне виробництво відповідей на зміни, що йдуть, – визначення і затвердження міри взаємовпливу елементів з максимально можливою гарантією їх безпечного співіснування. Стійкість повинна забезпечувати збереження цілісності системи. Для забезпечення стійкого розвитку якої-

небудь системи потрібне створення адекватних механізмів встановлення гармонійних зв'язків між її елементами.

У даному контексті можна також привести декілька визначень цього терміну:

- сталий розвиток ґрунтується на моральному принципі рівності між генераціями, видами і групами (це явно виражає позицію екоцентризму);

- сталий розвиток – це економічне зростання і розвиток, які доповнюють один одного і не антагоністичні довікілью і суспільству;

- сталий розвиток – це такий економічний розвиток, який не підриває природну базу для майбутніх поколінь і зростає з розрахунку на душу населення;

- сталий розвиток – це економічний розвиток, що забезпечує стійкість довікілья і стійке, постійне економічне зростання.

- сталий розвиток – це процес гармонізації людства і довікілья (тобто що приводить їх до гармонійної взаємодії);

- сталий розвиток – це еволюція, людини і біосфери, тобто таке взаємовідношення природи і суспільства, коли стратегія цивілізації потрібне повинна-бути узгоджена із стратегією природи.

Міністр охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України Шевчук В. Я. визначає сталий розвиток для умов України « ... як процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення гарантованого задоволення принаймні мінімальних необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісного навколишнього середовища. Забезпечення рівноваги між потенціалом природи і вимогами людей усіх поколінь». Головним акцентом цього трактування є першочергове поліпшення навколишнього середовища за мінімальних людських потреб.

Якщо робити проєкцію на позитивні зміни при сталому розвитку, то важливим є контрольованість та прогнозованість економічного зростання, що досягається за рахунок раціонального використан-

ня природно-ресурсного потенціалу, доступності ресурсів, підвищення продуктивності праці, забезпечення безпеки природних засобів та інше.

Таким чином, нині, у сфері теоретичного знання про процеси стійкого розвитку умовно можна виділити три головні підходи в конструюванні моделей стійкого розвитку: ресурсний, біосферний, інтеграційний. Усі вони базуються на єдиному філософському і природничо-науковому фундаменті. Таке об'єднання наукових зусиль сталося після того, як у міру вивчення знань, що накопичилися до ХХ століття стало ясно, що ситуація на нашій планеті має складний характер у розрізі нелінійних стосунків в системі «Людина – суспільство – природа», що вимагає комплексного аналізу та поєднання зусиль вчених різних спеціальностей.

Наприкінці ХХ століття в багатьох сферах світового розвитку поглибились кризові явища. Така ситуація поставила людство перед необхідністю формування нового світогляду, обґрунтування нових цінностей, морально-етичних критеріїв та корекції спільних цілей і пріоритетів

Після завершення "холодної війни", коли виникли сприятливі умови кооперування, інтеграції, розширення міжнародної співпраці для вирішення актуальних проблем, що постали перед світовою спільнотою, як ніколи потрібна ідея, мета, котра б об'єднувала народи й держави. Найбільш прийнятною метою в найближчому майбутньому, вважають фахівці, може бути сталий розвиток людства.

Концепція сталого розвитку може запропонувати новий підхід до проблем світоустрою. Він передбачає суттєві зміни у всіх сферах суспільного життя, зокрема і в політичній. У зв'язку з переходом до сталого розвитку перед політичною системою постають нові непрості цілі й завдання, які потребують певної трансформації цієї системи. Так, сталий розвиток висуває на порядок денний політичних інститутів проблеми, пов'язані з віднайденням балансу між необхідністю глобального управління та збереженням державного суверенітету країн, пошуком ефективних

методів вирішення глобальних і локальних питань, визначенням ефективного політичного ладу тощо.

Різним аспектам зазначеної проблеми присвячено вже чимало наукових праць. Серед зарубіжних авторів, які досліджують політичні і міжнародні аспекти сталого розвитку, варто згадати Д. Медоуза, Л. Брауна, Г. Гарднера, Н. Картера, Ш. Лиле. Вплив глобалізації на сталий розвиток досліджується в розвідках Д. Кортена, К. Флавіна, Г. Френч. Глибоко аналізують теоретичні і практичні проблеми сталого розвитку такі російські автори, як В. Белкін, Х. Гизатулін, С. Глазачов, В. Голубєв, К. Даніелян, Б. Маклярський, Н. Потрубач, Т. Петрова, В. Писарєв, І. Потравний, А. Урсул.

В Україні, починаючи з 1992 року, питання сталого розвитку так само стали предметом усвідомлення, вивчення і обговорення в колі науковців, політиків-практиків, представників громадськості. Але в цілому наші вчені торкаються переважно окремих аспектів цієї складної проблеми. І все ж можна вирізнити досить ґрунтовні праці таких вчених, як Б. Буркинський, С. Герасимова, Л. Круглякова, В. Кухар, О. Майданник, О. Осауленко, В. Степанов, О. Царенко, О. Черкас, В. Шевчук.

В базових документах концепції сталого розвитку та в дискусіях навколо неї досі не знайшлося місця спеціальному аналізу ролі політичної складової і тих політичних проблем, які породжуються необхідністю переходу до сталого розвитку. Відтак метою цієї статті є спроба з позицій політології окреслити й проаналізувати проблеми, які виникають на шляху до сталого розвитку в науково-теоретичному і практичному плані.

Визнаючи непересічне значення розробки і прийняття концепції сталого розвитку, важливо враховувати, що перехід до нього неможливо відокремлювати від ретельної оцінки сучасної політичної і економічної ситуації в світі з огляду на готовність до цього переходу. Прагнення світової спільноти перейти до сталого розвитку в сучасних умовах, коли ускладнюється плетиво і зростає протидія дедалі більшої кількості його сил і чинників (що зумовлено

динамічним процесом глобалізації, зіткненням геополітичних і економічних інтересів міжнародних акторів), здається неперспективним без вирішення основних протиріч сучасності.

Найпотужнішою тенденцією нашого часу стала глобалізація. За роки, що минули після ухвалення в Ріо-де-Жанейро "Порядку денного на XXI століття", вона значно посилила вплив на всі світові процеси і, зокрема, на рух до сталого розвитку. Чітке уявлення про характер зв'язку між глобалізацією, її провідними акторами і сталим розвитком має вирішальне значення для надання процесові формування політики в цій сфері комплексного характеру, стратегічної спрямованості та ефективності.

Глобалізація, з одного боку, надає сталому розвитку великі можливості, а з іншого – ставить його під загрозу. В ситуації, коли позитивні і негативні наслідки глобалізації багато в чому залежать від політики міжнародних фінансових і торговельних інституцій, справа обмежується лише висловленням побажань, аби останні враховували у своїй діяльності принципи сталого розвитку та збільшували вклад у його забезпечення.

Дбаючи про створення сприятливих умов для сталого розвитку на міжнародній арені, передусім необхідно подолати конфронтаційні тенденції, які стали супутниками глобалізації. Серед них головна – нерівноправність взаємовідносин між суб'єктами світового господарства, в першу чергу між розвиненими країнами і тими, що розвиваються. Сучасна система світового розподілу праці, світової торгівлі та кредитування міжнародними фінансовими установами побудована так, що країни, які розвиваються, практично не мають можливості поліпшувати своє становище шляхом чесної конкуренції [1, с. 610].

До того ж транснаціональні корпорації, що діють на території цих країн, як правило, тільки погіршують їхнє становище, експлуатуючи місцеві ресурси, використовуючи методи нееквівалентного обміну і формуючи національні ринки з урахуванням переважно власних інтересів. У цьому аспекті справи від часів Конференції в

Ріо-де-Жанейро тільки погіршуються, жодних ознак формування передумов сталого розвитку поки що не спостерігається.

Така ситуація багато в чому зумовлена економічною парадигмою, за якою функціонує людська цивілізація. Першим кроком на шляху впровадження концепції сталого розвитку повинна бути зміна цієї парадигми. Так, на думку Г. Дейлі, економічний принцип кількісного зростання, на якому базується сучасний ринок, вже не відповідає завданням розвитку. Вчений наголошує: "Потреби економічної діяльності в зовнішній екосистемі для поновлення сировинних ресурсів "на вході" і поглинання "на виході" мають обмежуватися на рівнях, що можуть бути підтримувані цією системою" [2, с. 1].

Прийняття концепції сталого розвитку тягне за собою необхідність переходу до принципу якісного розвитку і обмеження діяльності ринку. Саме цій зміні опирається більшість економічних і політичних інституцій та гравців, діяльність яких ґрунтується саме на кількісному зростанні. Ринок не може задовільно врахувати довгострокові проблеми, що стосуються відносин між поколіннями, а також оптимізувати використання ресурсів, що перебувають у суспільній власності. Система ринкової економіки зі своєю структурою виробництва і споживання базується на конкуренції та мотивується егоїстичними інтересами [3].

Тільки після вирішення концептуальних питань економічної політики стане можливою реалізація основних елементів, а також впровадження механізмів сталого розвитку (економічних, політичних, соціальних, духовних тощо), які забезпечували б ефективність виробничо-господарської і соціокультурної діяльності з урахуванням соціально-екологічного фактора. Цей етап пов'язаний з адаптацією традиційних механізмів діяльності до нових реалій і цінностей, тому він буде дуже тривалим. Лише після цього можна сподіватися, що реальні умови дозволять адекватно поєднувати ефективну діяльність у всіх її проявах з інтересами нинішнього і майбутніх поколінь [4, с. 187].

Визнання глобальної природи багатьох проблем та рух до глобального сталого розвитку порушує питання управління цим процесом у світовому масштабі. У зв'язку з швидким зростанням взаємозалежності різних країн, "розмиванням" державного суверенітету і необхідністю вирішувати надскладні глобальні завдання, розпочалися дебати щодо створення організації з певними функціями глобального уряду. Але ситуація нині така, що, з одного боку, людство вже не може обходитися без глобальної координації своєї життєдіяльності, а з іншого – система "суспільство – біосфера" настільки складна, що не піддається глобальному плануванню та управлінню. Тому, мабуть, доцільно говорити не про створення "глобального уряду", а про формування інститутів, які б координували співробітництво та взаємодію суверенних держав.

Очевидно, існуючі міжнародні організації, незважаючи на їх величезну кількість, не можуть ефективно вирішувати глобальні проблеми. Багато з них сформувалося досить давно для розв'язання вужчих і простіших завдань, ніж ті, що постали перед людством тепер. Так, ООН (з її спеціалізованими агенціями і програмами), колись могутня організація, яка вирішувала широкий спектр проблем, а з 1992 року взяла на себе координацію впровадження концепції сталого розвитку, тепер, на жаль, не користується таким авторитетом, щоб ефективно впроваджувати і контролювати політику сталого розвитку. Обставини диктують необхідність створення світової організації, яка б мала статус і механізми, подібні до статусу і механізмів СОТ, або ж докорінно перебудувати систему ООН.

Система ООН, у вигляді різних агенцій і програм, не відповідає вимогам епохи глобалізації. Необхідність реформування організації давно визнається, але не здійснюється через глибокі суперечності між провідними державами, передовсім постійними членами Ради Безпеки, і тими, хто хотів би скасувати цей статус або увійти до клубу обраних. Настав час для повного перегляду системи. При цьому важливо, аби пошуки варіанту реформування не були монополізовані міжнародною бюрократією. Багато корисного тут можуть зробити експерти, представники наукових кіл. Безперечно,

майбутня система ООН повинна бути збалансованішою. В ній можна буде виокремити проблемні сфери, що потребують комбінованого підходу кількох спеціалізованих установ. Для вирішення нагальних питань у цих сферах могли б формуватися цільові програми [3].

У зв'язку з проблемою сталого розвитку постає питання про "найсприятливіший" для сталого суспільства політичний режим. Так, прихильники сталого розвитку підкреслюють важливість демократичної політичної системи для вирішення екологічних та інших проблем. Як зазначається в "Порядку денному на XXI століття", його впровадження "повинно здійснюватися на основі підходу, орієнтованого на конкретні дії і результати, і відповідати принципам універсальності, демократії, відкритості, економічної ефективності і підзвітності" [5, с. 340].

Автори концепції сталого розвитку вважають, що саме в демократії закладено механізми, які можуть створити гармонійні взаємини всередині суспільства та між природою і суспільством. Прийняття всіх рішень в суспільстві сталого розвитку передбачає відкритість цього процесу, вільний доступ до інформації. Ухвалення рішень на всіх рівнях – це децентралізація, розсосередження влади, що разом з принципом розподілу влади є неодмінною характеристикою демократії і однією з умов збалансованого сталого розвитку.

З іншого боку, демократичні механізми мають певні вади, які стають суттєвими з огляду на необхідність невідкладного переходу до сталого розвитку. По-перше, рішення за демократичними стандартами, оскільки вони ухвалюються більшістю, потребують досить тривалого періоду підготовки. Щоби переконати більшість громадян країни (а тим паче – десятків країн) змінити споживчу орієнтацію на екологічну та раціональну, знадобиться значно триваліший час, ніж на "організацію" екологічної катастрофи.

По-друге, немає певності, що більшість населення (припустимо, в ході референдуму з проблем сталого розвитку) проголосує на користь раціонального рішення [6, с. 143]. Адже на ділі все частіше виникають ситуації, в яких демократичні механізми виявляються

неефективними. Однак це не може бути підставою для відмови від демократії як основи функціонування політичної системи. Сучасна ситуація склалася досить несподівано і не дала змоги політичній системі і системі управління динамічно відреагувати на неї. Тому зараз необхідно замислитися над проблемою вдосконалення демократичних механізмів і процесів управління як на національному, так і на глобальному рівні.

Розглядаючи проблеми глобального управління розвитком, не можна не враховувати такого фактора, як державний суверенітет. Перехід до глобального управління тягне за собою його ослаблення або розмивання. Державний суверенітет в територіальних категоріях нині втрачає свою силу. Транскордонний характер екологічних проблем і екологічна прозорість політичних кордонів призводять до радикальної зміни функцій держави. Додатковою причиною ослаблення контролю з боку держав стають рішення, що ухвалюються за їх межами щодо фінансово-економічних і торговельних питань: встановлення, наприклад, цін на споживчі товари, процентних ставок тощо.

Альтернативу врегулювання міжнародних екологічних проблем на основі концепції державного суверенітету деякі спеціалісти вбачають у переході від територіальної до функціональної концепції суверенітету, яка допускає можливість наддержавного регулювання дій країн в інтересах забезпечення глобальної рівноваги. Інші ж вчені виступають за створення системи глобального екологічного управління, яку вважають єдиною можливою відповіддю на загрози [7].

Перспектива створення глобального органу з координації сталого розвитку, а також розробки концепції сталого розвитку людини і, на її основі, міжнародної конвенції як інструмента здійснення стратегії сталого розвитку відкриє для світової спільноти офіційний канал втручання у внутрішні справи суверенних держав і застосування санкцій у випадку невиконання ними зобов'язань у межах цієї стратегії. Може скластися ситуація, сприятлива для

політичного і економічного тиску на незалежні країни, що неприйнятно для сталого розвитку.

В розробці і реалізації стратегії сталого розвитку кожна країна повинна орієнтуватися на закріплення власного місця в процесі переходу до нього і протидіяти акціям ззовні, спрямованим проти її національних інтересів. Політика держав у вирішенні міжнародних проблем сталого розвитку має базуватися на національних інтересах, реальних можливостях держави виконувати міжнародні зобов'язання, на критичному ставленні до самої концепції сталого розвитку, а також до напрямків і засобів її здійснення в глобальному масштабі. Очевидно, що матеріали Ріо-92 та наступні концептуальні напрацювання, пов'язані зі сталим розвитком, носять переважно стратегічний характер, акцентуючи увагу на перспективі розвитку цивілізаційного. Але ця стратегічна складова має суттєві недоліки, бо не досить добре корелюється з реальним станом речей у світі. Перешкоди, що виникають на шляху втілення ідеї сталого розвитку, недооцінюються. Серед них, зокрема, структурні та інституційні фактори, що підтримують традиційну парадигму розвитку.

Вимоги сталого розвитку щодо більшої рівності, справедливості, демократичності не знаходять в капіталістичній системі відгуку, зустрічають опір з боку комерційних структур, оскільки суперечать логіці їх функціонування [8]. Незважаючи на офіційне визнання того, що існуюча модель розвитку, завдяки якій було створено безпрецедентний рівень добробуту меншості і утвердилась її влада (з її структурою виробництва і споживання), призведе до краху людської цивілізації, на національному рівні не має реальної альтернативи.

Подальший розвиток ринкових механізмів, які дискредитували себе, залишається магістральним шляхом національного економічного розвитку і міжнародних економічних відносин. Попри всі декларації практично утверджується курс на збільшення розриву між рівнем життя багатой меншості і бідної більшості.

Перехід світової спільноти на модель сталого розвитку – процес складний і тривалий. Труднощі обумовлені, з одного боку, протиріччями сучасного розвитку глобальної системи (нерівністю Півдня і Півночі, конфліктами регіонального характеру тощо), які не дозволяють у необхідному обсягу реалізувати відповідну стратегію, а з іншого – динамізмом світових процесів, що ускладнює визначення тенденцій, які можуть принципово вплинути на ситуацію в світі в найближчому майбутньому.

Такі протиріччя постійно виливаються у військові конфлікти, загрози мирові і стабільності, в масові порушення прав людини, руйнацію навколишнього середовища, зростання злиднів тощо. Все це наочно ілюструє неефективність сучасної світової системи. Глобальні проблеми, вирішення яких – поза компетенцією національних урядів, все більше домінують у світових процесах. За таких умов традиційні політичні, інституційні та адміністративні системи неспроможні адекватно й ефективно реагувати на зміни ситуації в світі.

Неможливість керувати розвитком у глобальному масштабі за допомогою нинішніх інститутів та вирішувати за їх допомогою актуальні світові проблеми свідчить про протиріччя між необхідністю негайних рішень і демократичною процедурою, головна перевага якої – консенсус, а головна вада – повільність, особливо в міжнародних переговорах. В таких умовах важко ухвалити рішення, а ще складніше – його виконати. Ця ситуація обумовлює необхідність пошуку методів ефективного управління.

Глобальний характер багатьох проблем нібито потребує централізованого вирішення, однак це вступає у протиріччя з тенденцією децентралізації, регіональної автономії і більшої участі громадян у вирішенні питань, які їх безпосередньо стосуються. Складність у тому, як досягти гармонійного управління, яке б включало в себе одночасно кілька рівнів прийняття рішень. Для вирішення глобальних проблем необхідний глобальний форум, тоді як місцеві проблеми повинні вирішуватися на рівні міст або громад.

Дискусійність проблем управління збільшується через велику кількість "акторів": політичних партій, профспілок, неурядових організацій, а також груп усіх видів, у тому числі й неформальних. Управління вже не є монополією урядів. Його ефективність залежить від здатності лідерів вибірково включати в процес прийняття рішень нових "акторів", які стали учасниками і партнерами в управлінні.

Брак зрушень у бік сталого розвитку зумовлюється тим, що не вироблено відповідної комплексної політики на всіх рівнях світової спільноти, а також нездатністю всієї системи організації влади адаптуватися до нових умов. Концепція сталого розвитку, як проект збереження цивілізації, ставить перед людьми проблему переосмислення і трансформації структурних та інституційних основ існування.

Ідея сталого розвитку й досі лишається скоріш ідеологією, ніж завершеним теоретико-концептуальним напрацюванням. Її порівнюють з "філософським каменем". Звичайно, в історії наукової думки пошук філософського каменя був найсуттєвішим стимулом наукового та соціокультурного розвитку цивілізації, тому, можливо, хоча б у цьому сенсі феномен сталого розвитку зможе відіграти в майбутньому вирішальне значення.

Аби ідея сталого розвитку могла реалізуватися, треба провадити подальші ретельні дослідження різних її аспектів. Необхідно розробляти її теоретичні засади, а також стратегію і тактику впровадження на всіх рівнях функціонування суспільства, виходячи з основних тенденцій і протиріч сучасного розвитку.

Література

1. "Sustainable Development: A Critical Review" by Lele, S. 1991. World Development vol. 19, # 6, pp. 607 – 621.
2. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. К.: Інтелсфера, 2001. – 312 с.
3. Кинг А., Шнайдер Р. Первая глобальная революция: Докл. Римского клуба. – М.: Прогресс, 1991. – 340 с.

4. Дрейер О. Н., Лось В. А. Экология и устойчивое развитие. Учебное пособие. М.: 1997. – 224 с.

5. Програма дій "Порядок денний на XXI століття" ("AGENDA 21"). Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт "Планета Земля" 1992.) – Київ "Интелсфера": 2000. – 359 с.

6. Урсул А. Д. Перспективы эволюции государства в модели устойчивого развития // Общественные науки и современность. – 1996. – №2. С. 134 – 144.

7. Писарев В. Д. Глобальная стратегия устойчивого развития: опасные тенденции и превентивные меры России. – М.: РАН. Ин-т США и Канады, 1999. – 51 с.

8. Carter N. The Politics of the Environment. Ideas, Activism, Policy. Copyright Cambridge University Press. Published November 2001. 382 p.

2. Інвайронменталізм – нова стратегія поведінки людства у XXI сторіччі

Збереження природного середовища знаходиться в центрі глобального порядку денного. Екологічна деградація та екологічна криза, які спостерігаються у сфері взаємодії суспільства та природи, виступають факторами розвитку нової наукової парадигми – інвайронменталізму, а також розвитку нового напрямку досліджень та політики сталого розвитку. Збереження навколишнього природного середовища набуло значення найбільш гострої проблеми розвитку глобального суспільства та актуального напрямку державної політики. Дана проблема викликана негативними для природи планети наслідками соціального, науковотехнічного прогресу, який призводить до значного зменшення природних ресурсів, забруднення природного середовища відходами виробництва та споживання. Все це погіршує умови життя на планеті у прискореному темпі, може призвести до екологічної катастрофи. У такому аспекті

екологічна політика на національному та глобальному рівнях вимагає значної активізації, підвищення ефективності, інтеграції зусиль з боку науковців, усіх суб'єктів політики та громадянського суспільства [4].

1. Поняття інвайроменталізму

Згідно одного з поглядів науковців **Інвайронментологія** (від англ. *environment* – навколишнє середовище, довкілля) – наука про оточуюче людину середовище та їхній взаємний вплив одне на одного. У найбільш широкому трактуванні під інвайронментологією розуміють науковий напрямок, що вивчає весь комплекс проблем використання, охорони і відтворення умов довкілля.

Об'єктом досліджень інвайроментології є соціосфера як «само-організована, саморегульована планетна система, до якої належать біосфера, охоплені виробничою діяльністю геосфери та прилеглий до Землі космос, а також людське суспільство з усіма наслідками його ... діяльності» (М. А. Голубець).

1.1. Історія виникнення інвайроменталізму

Інвайронменталізм займає принципово критичну позицію відносно концепції необмеженого економічного зростання на основі використання ресурсів Землі і технічного прогресу, яка сформувалась в XVIII ст. в рамках економічної теорії (А. Сміта, Д. Рікардо), та зберігає свої позиції і в наш час. Перші зауваження щодо обмеженості природних ресурсів зазначив Т. Мальтус, де обґрунтовувалась суперечність між кінцевими запасами природних ресурсів і необмеженим ростом населення. У формування сучасних основ інвайронменталізму значний внесок зробив російський вчений В. Вернадський, який вивчав процес взаємовідносин між людиною і природою (біосферою) та сформував теорію ноосфери [3]. Основні положення інвайронменталізму були сформовані в 80-ті рр. XX ст. американськими екологами В. Коттоном та Р. Данлором [4].

1.1.1. Антропоцентричні школи

Апокаліптичний інвайронменталізм, своє існування розпочав у 1960 роках – початок 70-х, переважно був рухом песимістичних

настроїв, основною тезою якого було неминуче вимирання людства та упередження неминучої гібелі планета «Земля».

Звільняючий інвайроменталізм, розпочався у і 70-ті роки ХХ століття з прийняття програми обмеження деградації за допомогою переробки (ресайклінгу), застосування альтернативних джерел енергії. Активними діячами даного руху виступали американський еколог Барі Коммонер і німецький економіст Ернст Фрідріх Шумахер. Слоган руху, що було введено у 1990-х роках, наголошував всі аспекти руху «Міркуй глобально, дій локально».

1.1.2. Біоцентричні школи (Соціальна екологія і глибинна екологія)

Соціальна екологія. Основний діяч, даного руху американський інвайроментальний анархіст Мюррей Букхін. Мюррей вважав, що деградація оточуючого середовища та природи в цілому залежить від ієрархічних відносин у людському соціумі, яку він вбачав у великих соціальних структурах сучасного капіталістичного устрою.

Глибинна екологія, засновники руху норвезьський філософ Арне Несс, американський соціолог Білл Деваль та американський філософ Джордж Сешен. Основний слоган руху полягав у відновленні спіритичного зв'язку з природою.

Права тварин основна догма руху була прийнята під час становлення руху «Свободи тварин», засновниками якого був австралійський філософ Пітер Зінгер та основоположником «Права тварин» (1983), американським філософом Томом Реганом. Основною догмою вчення заборона використання тварин у дослідках, вживання їх в їжу, експлуатація тварин в цілях наживи.

Екофемінізм вважало основною причиною руйнування природи пригнічення жінок чоловіками [24].

1.2. Ознаки, причини та групи глобальних екологічних проблем

Спільними ознаками глобальних екологічних проблем є: 1. Масштабність (стосується усіх держав світу); 2. Наявність тотальної загрози (загострення кризових екологічних ситуацій призводить не тільки до економічних збитків, а й уможлиблює фізичне знищення людства); 3. Необхідність міждержавного співробітництва.

Згідно із сучасними дослідженнями, результати яких опубліковано в доповіді ООН «Глобальна екологічна перспектива» (ГЕО2007), актуальними екологічними загрозами людському благополуччю є: 1) зміни глобального клімату, що негативно впливають на здоров'я людини, виробництво продовольства, безпеку та доступність ресурсів; 2) стихійні лиха та екстремальні погодні умови, що все більшою мірою впливають на вразливі людські спільноти, особливо на найбідніші; 3) забруднення довкілля як усередині, так і зовні приміщень; 4) деградація земель, що зменшує продуктивність сільського господарства й загострює продовольчу безпеку; 5) скорочення об'єму чистої води, що небезпечно для здоров'я людини; 6) загроза продовольчій безпеці через різке зменшення рибних запасів і лісів, 7) скорочення біорізноманіття й збільшення темпів вимирання видів, що через втрати загрожує генетичному фонду.

1.3. Основні проблеми та напрямки інвайронменталізму

Одним з провідних положень сучасного інвайронменталізму є висновок про те, що необхідно долати такі наслідки негативного соціогенного впливу на природу, як: забруднення навколишнього середовища (землі, води, повітря), глобальне потепління, руйнування озонового шару, наростання дефіциту природних ресурсів, перенаселення внаслідок демографічного вибуху, деструктивні наслідки урбанізації, голод та відсутність ефективної системи глобальної продовольчої безпеки, знищення лісів та видів тварин (зменшення біорізноманіття). [1; 4].

Сьогодні проблеми охорони навколишнього середовища вивчаються енвіронментологією (або «енвіронікою» за М. Ф. Реймерсом, 1992). Вона виступає складовою частиною інтегрального екологічного циклу наук і носить яскравий прикладний характер, а традиційна екологія виступає в якості фундаментальної основи для середовищезахоронного знання.

Методологічними засадами виступають:

- наукова теорія природокористування;
- вчення про охорону природи;
- сучасна концепція сталого розвитку суспільства.

Екологія, як наука про охорону природи, відштовхується від вивчення біосферних процесів і розглядає усі аспекти охорони окремих компонентів природи з точки зору природоцентризму. Енвіронментологія як наука про охорону навколишнього для людини середовища спирається на принципи антропоцентризму, відштовхується від потреб людини і лише тоді враховує екологічні обмеження.

2. Всесвітні організації та регламентуючі документи

Велику увагу проблемам збереження природного середовища приділяють міжнародні організації – ООН, Римський клуб, Глобальний фонд навколишнього середовища, Всесвітній фонд дикої природи, Міжнародний Зелений Хрест, Грінпіс (англ. «Greenpeace» – «зелений мир»), Міжнародний союз охорони природи, «Global Nest» (Глобальна мережа для екологічної науки та екологічних технологій), Міжнародна федерація інститутів перспективних досліджень (ІФІАС), Міжнародний інститут системного аналізу та ін. У 1972 р. в м. Стокгольм пройшла Конференція ООН з навколишнього середовища і була створена Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP). У 1987 р. Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку ООН підготувала доповідь «Наше спільне майбутнє» («Our common future»), де було вперше

сформульовано визначення терміну «сталий розвиток» та обґрунтована концепція сталого розвитку як альтернатива розвитку «необмеженого економічного зростання».

В 1992 р. ООН створила Комісію з питань сталого розвитку та провела міжнародну конференцію в Ріо-де-Жанейро, яка прийняла Декларацію з питань навколишнього середовища та розвитку [7]. У 2000 р. в штабі ЮНЕСКО (Париж) був прийнятий документ «Хартія Землі», основною ідеєю якого є пропаганда переходу до сталого способу життя та формування глобального співтовариства, заснованого на загальних етичних принципах, що включають в себе повагу і турботу про все живе на планеті, а також принципи екологічної цілісності, загальних прав людини, поваги до культурної різноманітності, економічної справедливості, демократії та культури миру [8].

В загальному визначенні сталий розвиток (англ. «sustainable development») – це концепція керованого соціального розвитку на основі встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі [9]. На сьогодні значний внесок у розвиток сталого розвитку зроблений такими зарубіжними вченими, як Д. Медоуз, Д. Форрестер, А. Лейзеровіч, М. Месарович, Е. Пестель, Р. Кейтс, Т. Перріс, Дж. Хулс та ін. Дослідження Д. Форрестера та доповідь Римського клубу «Світова динаміка» в 1971 р. представили песимістичний висновок про те, що подальший розвиток людства на фізично обмеженій планеті Земля призведе до екологічної катастрофи в 20-х рр. наступного ХХІ ст. [10]. У 1972 р. вийшла доповідь Римського клубу «Межі зростання», розрахована і доведена математична модель американськими вченими Донеллою і Деннісом Медоуз [11] [12].

У 2012 р. Й. Рандерс підготував Римському клубу доповідь під назвою «2052: глобальний прогноз на найближчі сорок років», де йдеться мова про те, що стрімке зростання населення та ВВП будуть стримуватись зниженням родючості землі внаслідок урбанізації, а

глобальне потепління буде посилювати негативний вплив на соціальний розвиток, обумовить масові міграції [13].

2.1. Моделі соціального розвитку суспільства

В найближчому майбутньому, за дослідженнями як К. Лосева та В. Данилова-Данильяна існує декілька варіантів розвитку суспільства у взаємодії з природним середовищем: інерційний, ультратоталітарний та трансформаційний сценарії [22].

Інерційний сценарій або розвиток «як зазвичай» передбачає продовження сучасних тенденцій: руйнування навколишнього середовища, (хоча й уповільненого) на основі сучасних технологій, панування економічного детермінізму та економічних критеріїв соціального розвитку, поширення національного егоїзму, відсутність екологічної свідомості, недооцінка сигналів з біосфери (яка руйнується), що в цілому означає стихійний, некерований або слабкерований процес соціального розвитку. Ультратоталітарний сценарій – це абсолютно жорстка світова диктатура (можливо дво- або триполюсними) як щодо «третього світу», так і щодо власного населення, безперервна боротьба за ресурси, війни, нещадна соціальна та біологічна євгеніка (селекція, відбір). Трансформаційний сценарій – це швидке усвідомлення загроз, пов'язаних з руйнуванням навколишнього середовища, адекватна реакція на соціально-екологічну кризу, прорив до нового світосприйняття і нової системи цінностей на основі глобальних колективних дій. Трансформаційний сценарій є найбільш оптимальним з позицій сталого розвитку, оскільки дає можливість для: подолання кризи економічної, політичної та ціннісно-духовної, етичної, світоглядної систем сучасних суспільств та конфлікту між індустріальною цивілізацією та біосферою; формування та використання критичного, глобального та перспективного мислення; використання максимального рівня інтеграції навколо вирішення проблем сталого розвитку від локального, національного до глобального рівнів; відмови від декларативності та популізму в діяльності владних еліт

та підвищення відповідальності інститутів національного та глобального управління.

Важливість імплементації політики сталого розвитку в систему глобального та національного управління обумовлюється наступними факторами [8; 23]: – стрімким зростанням населення (зростанням демографічного навантаження на природу планети); – надмірною та варварською експлуатацією природних ресурсів у прагненні до надприбуткового економічного зростання; 96 – культом цінностей «суспільства понадспоживання», які поширені в розвинених країнах й популяризуються в більшості інших країн світу; – загальною недосконалістю соціально-економічних та політико-управлінських систем; – скороченням ресурсозабезпеченості та посиленням соціально-економічних диспропорцій, зростанням злиденності та бідності, насамперед у країнах третього світу. Інвайронментальний підхід, спрямований на збереження природного середовища, виступає основою концепції політики сталого розвитку суспільства, реалізація якої має наступні цілі: – вирішення конфлікту між індустріальною цивілізацією та біосферою; – подолання кризи економічної, політичної та ціннісно-духовної, етичної, світоглядної систем сучасних суспільств; – поширення критичного, глобального та перспективного мислення; – зростання рівня інтеграції навколо вирішення проблем сталого соціального розвитку від локального, національного до глобального рівнів – подолання декларативності та популізму в діяльності владних еліт, відповідальних інститутів та груп; – формування гуманістичної, демократичної та інвайронментальної культури на індивідуальному, національному та глобальному рівнях.

Література

1. Баньковская С. П. Инвайроментальная социология / С. П. Баньковская. – Рига, 1991. – 128 с.
2. Maples A. Sustainable Development: New Research / A. Maples. – Nova Publishers, 2005. – 215 p. 97
3. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1989. – 258 с.

4. Кириленко О. М. Інвайронменталізм та політика сталого розвитку в контексті глобальних проблем/ Збірник наукових праць . УДК 32 : [005.412 – 022:322], С. 90 – 97.

4. Яницкий О. Н. Инвайронментальная социология вчера и сегодня / О. Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С. 76–91.

5. Дорогунцов С. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури [Електронний ресурс] / С. Дорогунцов, О. Ральчук // Вісник Національної академії наук України. – 2001. – № 10. – С. 16–32. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vnanu_2001_10_4.pdf

6. Capitalism Nature Socialism [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tandfonline.com/loi/rcns20#>

7. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию [Електронний ресурс]. – Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года // ООН. Декларации. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

8. Что такое Рио+20? [Електронний ресурс] / Будущее, которое мы хотим // Официальный сайт ООН. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/sustainablefuture/about.shtml>

9. Білорус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток / О. Г. Білорус, Ю. М. Мацейко. – К. : МАУП, 2005. – 492 с.

10. Форрестер Д. Мировая динамика / Д. Форрестер. – М. : АСТ, 2006. – 384 с.

11. Гвишиани Д. М. Пределы роста – первый доклад Римскому клубу [Електронний ресурс] / Д. М. Гвишиани – Режим доступу : http://www.ihst.ru/~biosphere/Mag_2/gvishiani.htm

12. Meadows D. Limits to Growth: The 30-Year Update / D. Meadows, D. Meadows, J. Randers. – Chelsea Green Publishing, 2004. – 368 p.

13. Randers J. Report to the Club of Rome «2052 – A Global Forecast for the Next Forty Years» [Електронний ресурс] // The Club of Rome. – Режим доступу : <http://www.clubofrome.org/?p=703>

14. Club of Rome Programme on «A New Path for World Development» [Електронний ресурс] // The Club of Rome. – Режим доступу : http://www.clubofrome.org/eng/new_path/

15. Маслова Н. В. Ноосферное образование: Монография / Н. В. Маслова. – М. : Инстт холодинамики, 2002. – 338 с.

16. Барановський В. А. Екологічний фактор сталого розвитку / В. А. Барановський // Екологічний вісник. – 2003. – № 5–6. – С. 27–30.

17. Голубець М. А. Розвиток «сталий» чи «збалансований»? / М. А. Голубець // Український географічний журнал. – 2006. – № 2. – С. 66–69.

18. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль : Гал-Друк, 2001. – 368 с. 19. Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії: Монографія / Л. С. Гринів. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 240 с.

20. Джигерей В. С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища / В. С. Джигерей. – К. : Знання, 2002. – 203 с.

21. Хилько М. І. Екологічна політика: монографія / М. І. Хилько. – К. : Абрис, 1999. – 298 с.

22. Данилов-Данильян В. И. Экологический вызов и устойчивое развитие: учебное пособие / В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 416 с.

23. Krapivin V. Globalisation and Sustainable Development: Environmental Agendas / V. Krapivin. – Springer Science & Business Media, 2007. – 304 p.

24. <https://www.britannica.com/topic/environmentalism/-Biocentric-schools-of-thought>

25. <https://politologia-rdgu.rv.ua/images/pan13/90.pdf>

3. Міжнародне співробітництво в галузі охорони природи. Міжнародні природоохоронні організації: ООН, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ФАО, ВООЗ, МСОП

Серед глобальних проблем сучасності одними з найбільш актуальних є екологічні проблеми, які проникають в різні сфери суспільного життя та визначають особливості стабільного розвитку кожної держави. Останнім часом в результаті швидкого розвитку науково-технічного прогресу та збільшення інтенсивності використання природних ресурсів збільшується їх виснаження та забруднення навколишнього середовища. В наш час людство вже усвідомило необхідність дбайливо ставитися до навколишнього середовища. Але збереження екологічної стабільності потребує від суспільства великих зусиль. Лише спільні дії усіх країн здатні змінити екологічну ситуацію на краще.

В сучасному капіталістичному світі боротися проти знищення довкілля краще економічними методами та за допомогою міжнародної співпраці, адже екологічні проблеми стосуються не окремої держави, а всіх, парниковий ефект, забруднення повітря та глобальне потепління простежуються на всій земній кулі, а не на певній території Землі. Економічний та промисловий розвиток без врахування екологічних законів може призвести до катастрофічних наслідків. Тому ціллю даної роботи є аналіз об'єктів та засобів міжнародної екологічної політики. Для цього були розглянуті такі питання як екологічні об'єкти, що потребують захисту, зазначено характерні особливості різних регіонів Європи, що має пряме відношення до нас, розглянуті принципи міжнародної співпраці, міжнародні організації, погодження та конференції, а також міжнародна екологічна співпраця України.

Жодна країна в світі, якою б багатою та розвинутою вона не була не зможе вирішити свої екологічні проблеми самотійно. Потрібні чіткі узгоджені дії всіх держав, координування їх дій на міжнародно-правовій основі, щоб забезпечити вихід світової спільноти з екологічної кризи. Природа спільна і єдина для всіх,

вона не знає державних кордонів. Тому порушення в екосистемі однієї країни викликають те ж саме явище в інших країнах. Викиди в атмосферу, забруднення річок, морів та океанів не можуть бути обмежені певною територією. Таким чином ряд найважливіших частин довкілля є об'єктами міжнародного захисту.

Насамперед це:

- Космос – скарб усього людства, він належить усій світовій спільноті, яка виразила основні положення його використання в таких документах: Декларації правових принципів діяльності по використанню космічного простору (1963) та в Договорі про принципи діяльності держав по вивченню та використанню космічного простору, включаючи Луну та інші небесні тіла (1967);

- Антарктида – материк міжнародної співпраці, принципи охорони та використання якого були встановлені ще в 1959 р. спеціальним договором про Антарктиду. Його основні положення – свобода наукових досліджень, заборона військових дій, охорона живих ресурсів;

- Атмосфера Землі, в якій через природну циркуляцію повітря виникли глобальні екологічні проблеми, такі як погодно-кліматичні зміни, руйнування озонового шару, розповсюдження шкідливих речовин;

- Світовий океан – він містить 96 % води земної кулі, суттєво впливає на клімат планети, є джерелом біологічних, мінеральних та енергетичних ресурсів а також є міжнародною транспортною системою, спроби контролю окремих держав над якою завершилися лише 1973 р. з підписанням Конвенції ООН по морському праву.

Крім того об'єктами міжнародного захисту є:

- природні ресурси, що знаходяться в користуванні двох і більше країн (ріки Дунай, Рейн, моря Балтійське, Середземне, Великі озера та інше;

- рідкісні та зникаючі рослини і тварини, що занесені в міжнародну Червону книгу;

- унікальні природні об'єкти, які прийняті на міжнародний контроль (заповідники, національні парки, пам'ятки природи та

інше.), на утримання і охорону яких виділяються кошти міжнародних організацій за рахунок спеціальних фондів.

Найважливішим інструментом проведення глобальної екологічної політики є міжнародні природоохоронні конвенції, договори, угоди, резолюції, конференції з проблем охорони навколишнього природного середовища та раціонального природокористування. В даний час налічується близько 500 міжнародних угод, що регулюють загальні питання захисту навколишнього середовища або окремих об'єктів Світового океану, атмосфери Землі, навколоземного космічного простору і т.д. Центральне місце серед джерел міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища займають резолюції Генеральної Асамблеї ООН і Всесвітня хартія природи (1982). Об'єктами конвенцій стали практично всі види природних ресурсів і найбільш небезпечні види людської діяльності.

Наведемо лише деякі з них:

- Конвенція про водно-болотні угіддя (Рамсар, 1971) ратифікована державами. Росія в складі СРСР приєдналася до Конвенції в 1976 р Загальна площа об'єктів Рамсарського списку на території РФ становить 11411000 га. Це 12 природних заповідників (Кандалакшський, Астраханський, Окський та ін.), 11 державних природних заказників федерального ("Ніжнеобскій", "Мшінское болото" і ін.) І регіонального значення ("Березові острова", "Річка Морошечного" та ін.) ;

– Конвенція про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини (1972) покликана охороняти унікальні об'єкти, на яких мешкають особливо цінні види флори і фауни та утворені екосистеми, що не мають аналогів. Наша країна ратифікувала Конвенцію в 1988 р До списку всесвітньої спадщини включені такі російські території, як озеро Байкал, вулкани Камчатки, ліси Комі, гори Алтаю, Куршська коса та ін., Загальною площею більше 18 млн га;

-Конвенція по запобіганню забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів (Лондон, 1972);

-Рамкова Конвенція про зміну клімату (РКЗК) (Нью-Йорк, 1992) регулює питання охорони клімату. Росія ратифікувала її в 1994 р. У 1997 р. до Конвенції був прийнятий Кіотський протокол, що закріплює кількісні зобов'язання країн, включаючи Росію, щодо обмеження та зниження надходження парникових газів в атмосферу. Росія підписала його в 2005 р. Зниження викидів імовірно має скласти для країн ЄС – 8%; для США – 6%; Канади та Японії – 7%. На колишньому рівні можуть залишити викиди Росія, Україна. Ісландія і Норвегія можуть підвищити їх на 1,8% і 10% відповідно. Рішення Кіотського протоколу країни сприймають не однозначно. Ряд країн приєдналися до нього (ЄС, РФ) або готові це зробити, деякі – категорично проти, оскільки побоюються зниження темпів розвитку економіки (наприклад, Китай) або не впевнені в наукових доказах, що обґрунтовують вимоги Протоколу (США);

- Конвенція по захисту озонового шару (1985) була прийнята на спеціалізованій конференції ЮНЕП, а в 1987 р. був підписаний Монреальський протокол по речовинах, що порушує озоновий шар. З 2001 р. в Росії була введена заборона на створення нових потужностей з виробництва озоноруйнуючих речовин;

- Базельська Конвенція з контролю за транскордонним переміщенням радіоактивних відходів та їх видаленням (1989). Відповідно до цієї конвенції, держави, здійснюючи своє право на заборону імпорту небезпечних відходів з метою видалення, повинні інформувати інші країни про своє рішення. Учасники Конвенції розглядають незаконний обіг небезпечних або інших відходів як злочинне діяння.

Вперше основні принципи міжнародної екологічної співпраці були узагальнені в Декларації Стокгольмської конференції ООН (1972). В сучасному розумінні вони викладені в Декларації конференції ООН в Ріо-де-Жанейро (1992). Ці принципи включають наступні ідеї:

- люди мають право на здорове і плідотворне життя в гармонії з природою;

- розвиток задля благополуччя теперішнього покоління не повинен здійснюватись на шкоду інтересів розвитку наступних поколінь та на шкоду довкіллю;
- держави мають суверенне право розроблювати свої власні ресурси, але без шкоди довкіллю за межами їх кордонів;
- викоренення бідності та нерівності рівня життя у різних частинах світу необхідно для забезпечення стійкого росту та задоволення потреб більшості населення;
- держави співпрацюють в цілях збереження, захисту та відновлення цілісності екосистем Землі;
- держави забезпечують надання населенню широкого доступу до екологічної інформації;
- держави приймають ефективні національні закони про охорону довкілля;
- екологічна політика не повинна бути спрямована для безпідставного обмеження міжнародної торгівлі;
- той, хто забруднює довкілля повинен нести також і фінансову відповідальність за це;
- держави повідомляють одна-одну про стихійні лиха чи дії, які можуть мати погані наслідки для інших держав;
- війна чинить руйнуючу дію на процес стабільного розвитку. Мир, розвиток і охорона довкілля взаємозалежні і неподільні.

У світі існує значна кількість міжнародних екологічних організацій, які проводять різні наукові дослідження впливу діяльності людини на клімат, атмосферу, гідросферу, ґрунти, рослинність і тваринний світ, передбачення землетрусів і цунамі, роботи в галузі біологічних та генетичних наслідків забруднення навколишнього середовища. Міжнародні організації дозволяють об'єднати природоохоронну діяльність заінтересованих держав незалежно від їх політичних позицій, виділяючи екологічні проблеми серед низки інших екологічних проблем. Такі організації поділяються на міжурядові і неурядові.

Важливе значення в галузі охорони навколишнього природного середовища мають спеціалізовані автономні установи Організації Об'єднаних Націй (ООН). Найголовніші з них:

- **ЮНЕП (від англ. UNEP – United Nations Environmental Program – програма ООН по навколишньому середовищу).** Створена 1973 р., координує всі види діяльності в галузі захисту навколишнього середовища, розробляє програми подальших спільних дій у цій галузі. Через Економічну і Соціальну раду ЮНЕП щорічно робить доклади про свою діяльність Генеральній асамблеї ООН. Одне з перших починань ЮНЕП – створення всесвітньої системи станцій спостереження (моніторингу) за станом і змінами біосфери. Наприклад, роботи щодо проекту "Біосферні заповідники" передбачали спостереження за станом біосфери на фоновому рівні. На основі проведених досліджень за вищезазначеним проектом на Першому міжнародному конгресі у справах заповідників, який відбувся у Мінську в 1983 р., було прийнято рішення про включення у світову мережу ще 17 великих заповідників колишнього СРСР.

- **ЮНЕСКО (від англ. UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури).** Існує з 1946 р. з ціллю сприяння миру і міжнародній безпеці, співпраці між державами в сфері освіти, науки і культури. У рамках ЮНЕСКО розроблені і успішно здійснюються ціла низка важливих наукових природоохоронних програм: "Людина і біосфера", "Міжнародна гідрологічна програма", "Програма вивчення Світового океану", ЮНЕП, МБП.

- **ФАО (від англ. FAO – Food and Agricultural Organization UN – Продовольча і сільськогосподарська організація).** Створена 1945 р. Згідно зі Статутом Продовольчої і сільськогосподарської організації (ФАО), до її завдань входить поліпшення харчування і підняття життєвого рівня народів засобами підвищення продуктивності сільського господарства. При ФАО створений Комітет з рибальства в Центрально-Східній Атлантиці,

Комісія з рибальства в Центрально-Західній Атлантиці, Постійна Комісія Конференції з використання і охорони морських ресурсів південної частини Тихого океану. Діє Відділ рибних ресурсів і охорони навколишнього середовища та Служба з відтворення рибних ресурсів і охорони навколишнього середовища. У 1974 р. був створений спеціальний Відділ координації програм у галузі охорони навколишнього середовища.

- **ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я)**, створена 1946 р. Її головне завдання – охорона здоров'я народів світу, про що зазначено в її статуті, що передбачає вжиття заходів щодо оздоровлення і підтримання належної якості оточуючого людину середовища.

- **МСОП (від англ. IUCN – International Union for the Conservation of Nature – Міжнародний союз по охороні природи)**, створений 1948 р. у Фонтенбло (Франція) за ініціативою ЮНЕСКО. Робота МСОП сприяє реалізації Вашингтонської конвенції про міжнародну торгівлю дикими видами фауни і флори (CITES). МСОП видає міжнародні Червоні книги, проводить дослідження і пропаганду охорони природи та раціонального використання природних ресурсів. МСОП прийнято документ "Всесвітня стратегія охорони природи", спрямований на управління процесами використання людиною біосфери, екосистем і видів, які входять до її складу, з метою одержання стабільної користі нині та у віддаленому майбутньому.

Незважаючи на величезні труднощі, які людство муситиме здолати у найближчі 20-30 років, спостерігається стабілізуючий процес запобігання екологічній кризі, з'являється надія на майбутні позитивні наслідки і перший позитивний досвід нової екополітики. Останнім часом активно розгортається процес екологічної освіти населення у всьому світі, прийнято багато важливих міжнародних угод щодо охорони довкілля. В усьому світі спостерігається високий сплеск природоохоронної активності за останні 10 років, залучення до цього матеріалів засобів масової інформації, народження різного гатунку "зелених" рухів і організацій на всіх континентах. Тільки

нове і рівноправне співробітництво всіх країн з участю урядів, народів і основних громадських угруповань на основі прийнятих міжнародних угод про охорону біосфери і системи майбутнього розвитку зможуть привести до позитивного вирішення проблеми.

Жодна країна світу сьогодні самотійно, ізольовано від інших країн не зможе позитивно вирішити свої екологічні, економічні та соціальні проблеми. Тільки спільними зусиллями всього людства можливе досягнення стійкого розвитку у майбутньому.

Література

1. Николайкин Н. И., Николайкина Н. Е., Мелехова О. П. – Экология: Учеб. для вузов – М., 2004.
2. Злобін Ю. А. – Основи екології – К., 1998.
3. Заверуха Н.М., Серебряков В.В., Скиба Ю.А., – Основи екології: Навчальний посібник – К., 2006.
4. Лебедева М. И., Анкудимова И. А. – Экология. – Тамбов, 2002
5. Степановских А.С. – Экология: Учебник для вузов. – М., 2001.
6. Київська міська програма охорони навколишнього природного середовища на період 1999-2002 роки. – К., 2000.

4. Сучасна екологічна ситуація в Україні. Основні виклики XXI сторіччя

Ніколи раніше в людській історії світ не був настільки тісним, а його ресурси – такими обмеженими. Постійне зростання населення планети на тлі тривалої руйнації глобальної екосистеми змушує людство шукати нових способів організації діяльності та життя. Насамперед – у так званому "першому світі". Країни, чий економічний розвиток припав на часи, коли ресурси вважалися нескінченними, першими пройшли шлях від машинального використання усього корисного в природі до усвідомлення непоправної

шкоди, якої людина завдає довкіллю. Тож саме в розвинених країнах зародилася ідея пошуку таких шляхів прогресу, які б забезпечували звичні темпи економічного зростання й водночас мінімізували б негативний вплив на довкілля.

Країна, яка через Чорнобильську катастрофу стала знаним уособленням технократичного недбальства, одна з найперших у світі отримала змогу перебудувати екологічну свідомість своїх громадян. Утім, за понад тридцять років після Чорнобиля ми й досі потребуємо такої перебудови. Серед актуальних на сьогодні – корупція, війна на Сході країни, низький рівень життя, пандемія коронавірусу Covid-19. Втім, перейматися актуальними проблемами не означає занедбати важливі. Залишати поза увагою екологічну ситуацію вже надто небезпечно. Сортування та перероблювання сміття – не менш важлива ознака добробуту в сучасній країні, ніж економічне зростання, а чисті повітря й вода важать не менше за доходи від діяльності промислових підприємств. Україна, де працюють атомні й теплові електростанції та великі промислові об'єкти, здебільшого збудовані за часів ще сталінської індустріалізації, постала перед необхідністю врахування цих чинників під час визначення напрямків свого розвитку.

Соціологічні опитування громадян України стосовно пріоритетності екологічних проблем у державі.

Протягом періоду з листопаду – грудень 2020 року Інститутом Горшеніна у співпраці з Фондом імені Фрідріха Еберта було проведено вивчення думки населення щодо основних екологічних проблем в Україні та світі, бачення можливостей екологічного розвитку українських міст та сіл. За допомогою дискусій у фокус – групах було опитано 2000 респондентів віком від 18 – 65 років. Отримані результати дали змогу визначити, що тема довкілля не входить до переліку пріоритетних проблем, що хвилюють українців (серед найважливіших проблем її виділили 25,6% опитаних), та витісняється більш нагальними питаннями, а саме: збільшенням тарифів на житлово-комунальні послуги й складною економічною

ситуацією, війною на Сході України, пандемією коронавірусу Covid-19, корупцією тощо.

На думку українців, найбільшою екологічною проблемою для світу в цілому та України зокрема є забруднення води та дефіцит чистої води (для світу проблема води є актуальною, на думку 50,8% опитаних, для України – 51,0%, для їхніх населених пунктів – 54,6%). Занепокоєння з цього приводу висловили респонденти всіх макрорегіонів. Найбільше відчують цю проблему на собі мешканці обласних центрів (58,5% від опитаних мешканців цього типу населеного пункту) й великих та середніх українських міст (61,6%). Крім того, наші громадяни занепокоєні тим, що на Землі відбуваються глобальне потепління та зміна клімату (47,9%), а також посухи та лісові пожежі (44,1%). Водночас на місцевому рівні ці проблеми майже не є актуалізованими для громадян. Говорячи про всеукраїнські та місцеві проблеми, жителі всіх регіонів та всіх типів населених пунктів найчастіше згадували про зростання кількості побутових та промислових відходів (в Україні – 45,9%, у населених пунктах їхнього проживання – 54,1%).

Основні екологічні проблеми, що турбують українців є спалювання сміття та сухої рослинності, 80 % респондентів, забруднення атмосферного повітря у світі 43,4, для України 38,1, велика кількість автотранспорту 30%, масова вирубка лісів 33,8 %

Загальний стан повітряного середовища в Україні

В Україні, як і в багатьох інших країнах, явно незадовільний, а у деяких регіонах (наприклад, Маріуполь, Кривий Ріг, 64 Запоріжжя та ін.) – вкрай загрозливий. Протягом останніх кількох років щорічні концентрації пилу, оксидів азоту, діоксиду сірки та оксиду вуглецю зменшилися разом із рівнем забруднення. Все ж вони часто перевищують гранично допустимі концентрації (ГДК), що унормовані українськими стандартами якості атмосферного повітря, в 1,1 рази і більше.

Стаціонарні джерела, внесок яких у забруднення повітря є найбільшим, належать до енергетичного та теплоенергетичного сектора (32%), чорної та кольорової металургії (27%), вугільної

промисловості (27%) та хімічної промисловості, включаючи нафтопереробні заводи (2%). Найбільші забруднювачі – електростанції. Вони викидають до 85 тис. т SO₂ (Бурштинська ТЕС), 25 тис. т NO_x (Криворізька ТЕС) та 50 тис. т твердих речовин за рік (Луганська ТЕС). Бурштинська ТЕС – найбільший точковий забруднювач, щорічні викиди якого за трьома речовинами-забруднювачами складають майже 140 тис. т.

Основними речовинами-забруднювачами є оксиди сірки, азоту, аміак, феноли, формальдегід, бенз(а)пірен. Особливе занепокоєння викликають понад тисячу шкідливих хімічних підприємств. Так, на Луганщині жителі прозвали "Бермудами" трикутник між містами Северодонецьк, Лисичанськ і Рубіжне. Зокрема, за 10 років подвоїлась кількість дітей, які народжуються тут з відхиленнями.

Рівень хімічної небезпеки у різних регіонах України

Так у Донецькому економічному районі хімічно небезпечні об'єкти розташовані в усіх областях, загальна кількість яких становить 119 підприємств 3 них до I ступеня хімічної небезпеки віднесено 5 об'єктів, до II – 2, до III – 86 і до IV- 30 об'єктів. На них зберігається 19567 т сильнодіючих отруйних речовин, з них хлору понад 2410 т і аміаку понад 16410 т. В південному економічному районі розташовано 372 хімічно небезпечних об'єкти, з них: 25 об'єктів I ступеня хімічної небезпеки, 20-II, 327-III та IV ступенів небезпеки. На них зберігається 80643,5 т СДОР, з них 856,5 т хлору та 79563 т аміаку. В Подільському економічному районі розташовано 111 хімічно-небезпечних об'єктів, на яких зберігається 5845,1 т СДОР. В Поліському економічному районі розташовано 177 хімічно небезпечних об'єкти, на яких зберігається 6643,6 т сильнодіючих отруйних речовин, з них 148,7 т хлору та 9113 т аміаку. В Придніпровському економічному районі розташовано 235 хімічно небезпечних об'єкти, з них 11 об'єктів віднесено до I, 7 – до II, 116 – до III та 101 до IV ступенів хімічної небезпеки. На цих підприємствах зберігається 56506 т СДОР, з них 1369,2 т хлору та 39149 т аміаку. В Східному економічному районі розміщено 291 хімічно небезпечних об'єкта, з них 5 – віднесено до I- II та 281 – III

ступенів хімічної небезпеки. На них зберігається 25649 т СДОР, 66 з них 1673 т хлору та 19311 т аміаку. В Центральному економічному районі розташовано 183 хімічно небезпечних об'єкти, з них 18 об'єктів віднесено до I-II та 165 – III-IV ступенів хімічної небезпеки. На цих об'єктах зберігається 15912,2 т СДОР, з них 445,3 т хлору і 11666,7 т аміаку.

Одне з провідних місць у забрудненні атмосфери належить автотранспорту – понад третину усього об'єму викидів забруднюючих речовин в Україні. Так, у Чернівцях – 75%, Києві та Вінниці – 77%, Львові – 79%, ІваноФранківську і Луцьку – 83%, Ялті, Полтаві та Хмельницькому – 88%, Ужгороді та Євпаторії – 91% від загальної кількості викидів. Понад 40% оксиду вуглецю, 40% вуглеводів і близько 30% оксидів азоту від загальної кількості цих речовин, які потрапляють у повітря належить різним видам транспорту. Столиця України, Київ, який по суті не має металургійної і видобувної промисловості, за загазованістю повітря, в тому числі й автотранспортом, попереду таких промислових центрів як Запоріжжя, Кривий Ріг, Харків, Макіївка, Комунарськ. Індекс забруднення в Києві у 6 разів вищий, ніж у Львові. Кількість викидів продуктів промисловості й транспорту (насамперед, сірковуглецю, діоксиду азоту, фенолу й аміаку) досягла вже 330 тис. т на рік. З понад 40 тис. промислових підприємств і об'єктів міста лише третина має очисні споруди. Серед злісних отруювачів повітря – 5 гігантських ТЕЦ і десятки районних котелень із застарілою системою очищення (об'єднання "Київенерго"), виробничі об'єднання "Хімволокно", "Київпромарматура", заводи "Більшовик", "Вулкан", фанерний, хімічний, медпрепаратів, Дарницький вагоноремонтний, м'ясокомбінати та багато інших.

Державний комітет з питань гідрометеорології (Гідромет) регулярно здійснює моніторинг 54 великих та малих міст. 13 агромераційних виробництв, в основному зосереджених у Донецько-Придніпровському промисловому регіоні, характеризуються високим рівнем викидів в атмосферне повітря не тільки класичних забруднювачів, але й специфічних канцерогенних речовин.

Перевищення діоксиду азоту спостерігалось майже у всіх великих містах. Ситуація щодо токсичних забруднювачів повітря значно гірша. Їх річна концентрація перевищує річні значення стандартів в декілька разів у більшості великих міст, зокрема для формальдегіду (максимум у 8.5 рази в Одесі), для бенз(а)пірену (7.2 рази в Донецьку), для фенолу (3.8 рази в Єнакієвому та Горлівці) та для аміаку (3.4 рази, також у Горлівці). Найгірша загальна ситуація спостерігається в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Кривому Розі, Львові, Маріуполі, Одесі та Запоріжжі.

Особливе занепокоєння викликає традиційний енергетичний сектор, який постачає 67.5% від загального обсягу теплової енергії та 50% електроенергії, хоча природний газ і домінує в первинному енергетичному споживанні, все ж спалюються значні обсяги важкого мазуту та низькоякісного вугілля, причому жоден з котлів не має вторинних заходів контролю для скорочення викидів SO_x, NO_x та інших газів. Парк старих автомобілів залишається переважно неконтрольованим, а низькоякісний етилований бензин до цього часу продається на ринку (до 17% за офіційними даними), часто змішаний з неетилованим бензином на заправних станціях.

Ст. 16 Конституції України містить положення про право на безпечне життя та здорове довкілля. Закони України "Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року" та Стратегія сталого розвитку "Україна-2020" передбачають подальше розроблення законодавства і нормативно-правових документів з екологізації всіх сфер життєдіяльності суспільства та впровадження їх у життя. Слід зауважити, що ряд важливих законів про охорону навколишнього природного середовища, прийнятих останнім часом, встановлюють цілі, але не визначають механізмів їх виконання, фінансового, матеріального й організаційного забезпечення. У 1993 році була створена Державна екологічна інспекція та затверджено її Положення (19 квітня 2017 р. було затверджено нове Положення про державну екологічну інспекцію). Закон України "Про охорону атмосферного повітря" було прийнято ще у 1992 р. Закон базувався на Акті про чисте

повітря СРСР 1981 р., який просто перенесли в український закон без будь-яких змін.

Водні ресурси України

В Україні налічується 63119 річок, у тому числі великих (площа водозбору понад 50 тис. кв. км) – 9, середніх (від 2 до 50 тис. кв. км) – 81 і малих (менше 2 тис. кв. км) – 63029. Загальна їх довжина становить 206,4 тис. км, з них 90% припадає на малі річки. За географічним розташуванням майже всі основні річкові басейни (за винятком Південного Бугу) належать до міжнародних водних басейнів, що обумовлює активність транскордонних водно-екологічних стосунків та необхідність прискореного розвитку басейнового управління водними ресурсами. Найбільші ріки (протяжність на території України, км): Дніпро -1121, Західний Буг – 401, Дністер – 925, Оріль – 384, Південний Буг – 806, Тетерів – 365, Сіверський Донець – 700, Сула – 363, Горинь – 577, Інгул – 354, Десна – 575, Рось – 346, Інгулець – 549, Удай – 327, Псел – 520, Самара – 320, Случ – 451, Ворскла – 317, Стир – 424, Вовча – 323, Хорол 308. Найбільші озера і лимани, кв.км: Ялпуг – 149, Дніпровсько-Бузький – 800, Кугурлуй – 82, Утлюцький – 700, Кагул – 82-93, Дністровський – 360, Сасик-Сиваш – 71, Сасик Кундук – 205, Молочний – 168, Тилігульський – 150 -170. Водний фонд України включає близько 8073 озер і лиманів із загальною площею дзеркала – 4021,5 кв. км., в тому числі лиманів – 1073 кв. км. Кількість водосховищ, які мають об'єм води 1 млн куб. м та більше – 944.

Україна належить до найменш забезпечених власними водними ресурсами європейських держав. Основною їх складовою є річковий стік. В середній за водністю рік його загальний обсяг складає 87,1 куб. км. Абсолютна більшість річкового стоку припадає на ПівденноЗахідний економічний регіон (70%), а на Донецько-Придніпровській і Південний, де мешкає 60% населення, лише 30%. Але саме тут знаходиться найбільша кількість водомістких виробництв. Це і призвело до будівництва 1087 малих і великих водосховищ загальним об'ємом 55,1 куб. км. Значні водні ресурси зосереджені в озерах України, що розташовані по всій її території.

За наближеною оцінкою, об'єм води в прісних озерах досягає 2,3 куб. км, в солоних озерах і лиманах – 8,6 куб. км. У болотах зосереджено близько 30 куб. км води, що належить до категорії зв'язаних вікових запасів. Прогнозні ресурси прісних підземних вод складають загалом 20,9 куб. км на рік, експлуатаційні ресурси – 5,7 куб. км. Балансові запаси підземних вод, що гідравлічно не зв'язані з поверхневим стоком і є додатковими водними ресурсами місцевого формування, становлять близько 7 куб. км. Найбільші величини підземних вод залягають у басейнах Дніпра (61%), Сіверського Дінця (12%) і Дністра (9%). Крім прісних водних ресурсів у галузях економіки використовується близько 1 куб. км морської води.

Серед найбільш найбільш важливих екологічних проблеми природних вод на території України визначені наступні: – надмірне антропогенне навантаження на водні об'єкти внаслідок інтенсивного способу ведення водного господарства призвело до кризового зменшення самовідтворюючих можливостей річок та виснаження водоресурсного потенціалу; – значне забруднення водних об'єктів внаслідок невпорядкованого відведення стічних вод від населених пунктів, господарських об'єктів і сільськогосподарських угідь; – широкомасштабне радіаційне забруднення басейнів багатьох річок внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; – погіршення якості питної води внаслідок незадовільного екологічного стану джерел питного водопостачання; – недосконалість економічного механізму фінансування і реалізації водоохоронних заходів; – відсутність автоматизованої постійно діючої сітки моніторингу в системі водокористування тощо. Водосховища на Дніпрі стали акумуляторами забруднювальних речовин. Значної шкоди північній частині басейну завдала катастрофа на Чорнобильській АЕС; в критичному стані перебувають малі річки басейну, значна частина яких втратила природну здатність до самоочищення. Досить небезпечною є концентрація радіонуклідів у Київському водосховищі та Прип'яті, рівень якої (концентрації) і досі в 10-100 разів вище за норму. Це

крім того, що донна частина Дніпра містить величезну кількість хімічних та інших надзвичайно агресивних елементів.

Спостереження Комітету з питань гідрометеорології 2015 р. свідчать про те, що Дніпро забруднений, зокрема, металами і фенолами. Стандарти якості води перевищені для міді, цинку, марганцю, шестивалентного хрому і фенолів. Київське і Канівське водосховища в основному забруднені нафтопродуктами, нітритами, фенолами, міддю, цинком, марганцем і хромом. Дністер головним чином забруднений амонієм, нафтопродуктами, хромом, міддю, магнієм. Вміст хрому й амонію зростає. У Сіверському Дінці стандарти якості води перевищено за рівнем споживання кисню, нафти, фенолів, амонію, нітритів, міді, марганцю і хрому. Гірничодобувні підприємства забруднюють довкілля на різних стадіях – під час дренажу родовищ, збагачення руди та її переробки. При цьому в стоки потрапляє багато важких металів та інших небезпечних речовин, таких, як залізо, кадмій, літій, титан, марганець, радіонукліди, фосфор, сульфіді. Тваринництво й комунальний сектор лишаються головними джерелами органічних забруднень, разом з неефективними очисними спорудами. Пестицидне забруднення відбувається переважно через просочування в стихійних місцях поховань пестицидів, а засолення та мінералізація підземних вод у районах сільськогосподарської іригації складає головну загрозу для здоров'я населення. Станції водопідготовки та водопостачання можуть виробляти близько 9.4 млрд. куб.м питної води в рік, з яких 8.8 млрд. куб. м постачається через водопроводи централізовано. Вода розподіляється через водопровідну мережу довжиною понад 75000 км.

Критичний екологічний стан природних вод України.

До основних причин, що зумовлюють такий екологічний стан природних вод України згідно "Основних засад (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року" належать: – скидання неочищених та недостатньо очищених комунально-побутових і промислових стічних вод безпосередньо у водні об'єкти та через систему міської каналізації. Починаючи з 1995 року, скид

забруднювальних речовин у поверхневій воді об'єкти України щорічно зменшуються. Це обумовлено економічною кризою в Україні. Так, у 2015 році скинуто 2349,3 тис. т., що на 1118 тис. т. менше порівняно з 1998 роком. Найбільшу кількість забруднювальних речовин (тис. т.) скидають Донецька – 1534, Луганська – 391, Дніпропетровська – 327, Запорізька – 213 та Харківська – 127 області; – надходження до водних об'єктів забруднювальних речовин у процесі поверхневого стоку з забруднювальних територій та сільськогосподарських угідь, ерозії ґрунтів на водозабірній площі тощо.

Очистка стічних вод є головною проблемою в Україні. Перш за все існують значні географічні диспропорції в наявності систем каналізації та очистки води. В 2015 р. каналізаційна мережа мала довжину 56000 км, 40300 км з яких належали містам і 77 урбанізованим територіям. Головною проблемою сільських районів є те, що переважна кількість стічних вод скидається неочищеними. Більшість водоочисних станцій використовують такі технології: механічну очистку, первинну седиментацію в круглих танках з механічними скреперами та біологічну обробку, де використовуються процеси активного мулу. Видалення мулу в Україні належним чином не забезпечено. В незадовільному стані перебувають очисні споруди Кіровоградської, Житомирської, Миколаївської, Луганської, Одеської областей та АР Крим. Викликають велику стурбованість екосистеми Чорного й Азовське морів. Пестициди, важкі метали, інші отрутохімікати звели його нанівець, хижацький вилов риби, інтенсивне зрошування, рисосіяння, змивання пестицидів, зростання отруйних викидів хімічної та металургійної промисловості. У Чорному морі ситуація не набагато краща. Особливу небезпеку становлять тут припортові потужні заводи (чого вартий один Южний), де виробляються великі обсяги аміаку (надзвичайно отруйної речовини), нафтопереробні комбінати та забруднення води внаслідок розробок нафтогазових родовищ. Викликає занепокоєння стан екосистеми Чорного моря, де відбувається підняття рівня сірководневої зони, а також забруднення

акваторії промисловими і комунальними стоками, засобами хімізації сільського господарства.

Агроекологічний потенціал ґрунтів України

Агроекологічний потенціал, тобто здатність ґрунтів виконувати функцію сільськогосподарських угідь, створювати оптимальні умови для росту і розвитку сільськогосподарських рослин, а також підтримувати екологічну рівновагу в агроландшафтах і природному середовищі визначається за показниками, що характеризують: потужність гумусного шару ґунту; вміст поживних речовин (фосфор, калій); рівень і мінералізацію ґунтових вод; біотичний потенціал або біопродуктивність земельних угідь (середньорічне продуктивне зволоження, період вегетації, середньорічний радіаційний баланс); стійкість ґрунтів до забруднення (суми активних температур, крутизна схилів, кам'янистість, структурність, питомий опір, механічний склад, вміст гумусу, тип водного режиму, реакція рН, ємність іонів, залісненість, розораність, господарська освоєність); забрудненість радіонуклідами (цезій, стронцій, плутоній, америцій), важкими металами (валовий вміст у ґунті бору, молібдену, марганцю, цинку, кобальту, нікелю, міді, хрому, свинцю та інших), пестицидами і мінеральними добривами з урахуванням природних особливостей ґрунтів; несприятливі природно-антропогенні процеси (ступінь ураженості територій яружною і площинною ерозією, зсувами, суфозією лесових порід, дефляцією, карстом, селями, засоленням, підтопленням, просіданням і зсувами над гірничими виробками тощо).

Специфіка основних складових агроекологічного потенціалу ґрунтів України за даними Держкомстату України, земельний фонд держави становить 60,4 млн. га. Сільськогосподарські землі займають 72% території, з них сільськогосподарські угіддя – 69,3, у тому числі рілля – 54,4, перелоги – 0,4, багаторічні насадження – 1,6, сіножаті – 3,8, пасовища – 9,1%. Лісові та інші насадження складають 17,2%, заболочені землі – 1,6, відкриті землі без рослинного покриву – 1,8, землі, вкриті водою – 4,0%.

За сучасних умов землеробства 80 щорічні втрати гумусу становлять 600-700 тис.т, а поживних речовин – 100 кг/га і більше. Наприклад, чорноземи України, що складають майже 8,5% світових запасів чорноземних фунтів, колись містили до 8-10% гумусу. За авторитетними свідченнями вчених, наші чорноземи втратили за останні 100 років 25-30% гумусу і 20-30% своєї родючості.

Найбільш загрозові для ґрунтів України природно-антропогенні процеси. Несприятливі природно-антропогенні процеси – це зсуви, ерозія, суфозія, дефляція, карст, селі, засолення, підтоплення, просідання тощо. На 80% міських територій спостерігається прояв близько 20 видів небезпечних для населення природноантропогенних процесів, серед яких загрозовими залишаються підтоплення, зсуви, абразія, карст. Найбільше вони відбуваються у Волинській, Тернопільській, Хмельницькій, Вінницькій, Одеській, Херсонській областях та Автономній Республіці Крим. У 2240 населених пунктах підтоплюється 800 тис. га земель, а в 200 – відбуваються зсуви, карсти. В Івано-Франківській і Закарпатській областях, Автономній Республіці Крим на 70% гірських водозаборів, переважно в низькогір'ї, розвинуті селеві процеси. В Україні ними уражено 3-25% території. Водною та вітровою ерозією охоплено понад 17,0 млн. га сільськогосподарських угідь, або 40,9% їх загальної площі. Найбільше еродовано фунтів у Донецькій (70,6%), Луганській (62) і Одеській (56) областях. Еродовані землі включають 4,7 млн. га середньо- і сильно змитих, у тому числі 68 тис. га таких, що повністю втратили гумусний горизонт. Загалом в Україні щорічне збільшення площі еродованих земель складає в середньому близько 80-120 тис. га Ще більш небезпечною є яружно-лінійна ерозія ґрунтів. Лінійний розмив руйнує не тільки ґрунт, а й весь природний комплекс.

Ерозія та засолення призводять до опустелювання земель. Саме тому деградують і втрачають родючість зрошувані землі. Зокрема, на 80% зрошувальних площ відбувається процес техногенного підтоплення; 14% від загальної площі поливних земель піддаються ерозії; 5 – перезволожуються, 7,7 – складають ґрунти з

підвищеною кислотністю; ураженість процесами вторинного засолення ґрунту складає 11-25%. Негативні наслідки має також осушення ґрунтів в Поліссі. Так, 43,2% площі земель з осушувальною мережею мають підвищену кислотність; 7,6 – засолені, 10,7-перезволожені, 12,8 – заболочені, 18,4 – піддаються вітровій і 4,6 – водній ерозій. Якщо узагальнити всі зміни, то майже на 22 відсотках території України можна спостерігати сильно, дуже сильно уражені та непридатні до повного використання ґрунти. Техногенна забрудненість ґрунтів залежить від їх типу, кількості надходження промислових відходів, радіонуклідів, пестицидів і мінеральних добрив.

У містах загальним джерелом забруднення ґрунтів важкими металами є підприємства чорної та кольорової металургії, легкої промисловості, ТЕЦ. Протягом останніх 30-40 років агроландшафти України постійно зазнавали різних видів радіаційної забрудненості – атмосферних викидів радіонуклідів внаслідок випробування ядерної зброї відходів при переробці сировини на підприємствах ядерно-паливного циклу тощо. До 1986 року радіаційна обстановка на території держави визначалася переважно такими радіонуклідами як калій-40, радій, торій і лише частково стронцієм-90 і цезієм-137. Перші три радіонукліди природного походження зумовлювали основний радіаційний фон на більшій частині території України в межах 7-14 мкр/год. І лише в окремих регіонах особливо там, де граніти виходять на поверхню землі, він був у 6-8 разів вищий. Стосовно двох останніх радіонуклідів, то їх присутність у ґрунті зумовлювалась глобальними опадами внаслідок випробування ядерної зброї. Їх розподіл на території держави був відносно рівномірним і знаходився в межах 0 01 – 0 05 Кі/кв.км. Унаслідок аварії на ЧАЕС в навколишнє середовище викинуто понад 50 мКі таких небезпечних радіонуклідів, як стронцій, цезій, плутоній, йод, що становить наближено (за оцінками МАГАТЕ) 3 5% їх кількості в реакторі на час аварії. Радіоактивного забруднення, у зв'язку з аварією, зазнала територія площею понад 4,5 млн. га сільгоспугідь.

Література

1. Барановський В.А. Україна. Радіаційна небезпека / В.А. Барановський, О.А. Бобильова, М.І. Омелянець, Л.Я. Табачний. – К.: Всеукраїнська екологічна ліга, 2004. – 35 с.
2. Водні ресурси України: екологічний та соціальні виміри: матеріали круглого столу, проведеного Центром Соціального Прогнозування. – К.: ВІРА "Інсайт", 2003. – 126 с.
3. Екологічна енциклопедія: У 3-х т. / Редколегія: А.В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К.: ТОВ "Центр екологічної освіти та інформації", 2006. – Т.1. – 432 с.; Т.2. – 416 с.; Т.3. – 473 с.
4. Екологічний моніторинг (Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги) / Упорядники: Тимочко Т.В., Куруленко С.С., Мальований М.С. – Ніжин: ТОВ Вид."АспектПоліграф", 2008. – 36 с.
5. Київ як екологічна система: природа-людина-виробництво-екологія / За ред. П.Г. Шищенко, Я.Б. Олійник, В.В. Стецюк. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2001. – 259 с.
6. Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986 – 1995 рр.) / Відп. ред.: В. Ворона, Є. Головаха, Ю. Саєнко. – Харків: Фоліо, 1996. – 414 с.
7. Стан ґрунтів України (Бібліотека всеукраїнської екологічної ліги) / Упорядники: Тимочко Т.В., Черненко Н.А. – Ніжин.: ТОВ "Аспект-Поліграф", 2006. – 32 с.
8. Хилько М.І. Екологічна безпека України: у запитаннях та відповідях / М.І. Хилько. – К.: Знання України, 2006. – 144 с.
9. Чорнобиль і соціум. Вип.1. Чорнобильський синдром: соціально-психологічні наслідки: – К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. – 108 с.
10. Екологічна безпека України: Навчальний посібник / М. І. Хилько. – К., 2017. – арк.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17805.pdf>
12. Стан забруднення навколишнього природного середовища на території України у 2012 році за даними спостережень гідрометеорологічних організацій / Центральна 200 геофізична обсерваторія [електронний ресурс].

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ. КАТЕГОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

5. Історія заповідної справи в Україні

Заповідна справа є базою для природоохоронної діяльності людини, її теоретичних і практичних розробок, спрямованих на оптимізацію відносин людського суспільства і природи. Чим більше людина освоює поверхню нашої планети, тим більше зростає роль заповідників. Їх наукові, природоохоронні, освітницькі, просвітницькі, рекреаційні задачі нині значно ширші, ніж уявлялися раніше. Заповідна справа має планетарний характер і несе в собі суть збереження генетичної інформації біотичної природи, наукову й освітню базу, а також виховну, світоглядну.

Стратегія заповідування полягає головним чином у наступному: заборона або обмеження діяльності людини на певних територіях; удосконалення системи раціонального природокористування; раціональне використання ресурсів, які поновлюються (біологічні, водні), та тих, що не поновлюються (мінеральні ресурси); боротьба з забрудненням тощо.

До головних завдань заповідної справи відносяться:

- розвиток нормативно-законодавчої бази у сфері заповідної справи з урахуванням міжнародних зобов'язань України та у зв'язку з розвитком теорії і практики ведення природоохоронної діяльності;
- виявлення та заповідання або резервування для подальшого включення до ПЗФ територій, що потребують охорони;
- забезпечення збереження у межах ПЗФ ландшафтної та біотичної різноманітності, насамперед, рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, рослинних угруповань та типів природних середовищ шляхом здійснення належного менеджменту з використанням найкращих світових зразків та практики у природоохоронній сфері;

– участь у формуванні єдиної національної екомережі України шляхом сприяння збереження усіх природних та відновлення, за потреб і можливостей, порушених екосистем в регіонах та участі у створенні Пан-Європейської екомережі;

– сприяння участі установ ПЗФ у забезпеченні сталого розвитку місцевостей шляхом співпраці установ з владними структурами, користувачами та власниками земель, залучення громадськості до управління територіями та об'єктами ПЗФ, надання рекреаційних послуг, сприяння зайнятості місцевого населення;

– здійснення еколого-освітньої, просвітницької та пропагандистської діяльності з метою підвищення престижу заповідної справи, виховання поважного ставлення до природи і природоохоронних територій, любові до Батьківщини.

Ретроспектива розвитку заповідної справи в Україні

Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття є одним із пріоритетів охорони навколишнього середовища, а заодно і розвитком природно-заповідної справи.

Заповідна справа на території України має глибокі історичні корені. В давнину заповідні території створювали з ціллю охорони і відновлення чисельності цінних видів мисливських тварин в місцях князівських і царських полювань.

В XII ст. за князя Володимира Волинського заповідною стала Біловезька Пуща. А в 1583 році польський король Сігізмунд I підтвердив охорону території Біловезької Пущі з метою захисту зубрів.

На території Київської Русі існувало немало різновидів "празаповідників", прикладом яких були засічні ліси на території сучасної Харківської області. Ці штучні завали лісу створювались для того, щоб перешкоджати руху кочівників; вони мали свої лісові знаки, суворо охоронялися, ніхто з місцевих жителів не мав права рубати тут дерева і взагалі ходити по цій території. Пізніше в деяких місцях колишніх засічних лісів були створені справжні заповідники.

На межі XIX і XX століть на Україні зароджується свідомий громадський рух за збереження природних ресурсів. Велика роль тут відводиться науковим організаціям та передовим вченим.

Відомий галицький меценат, багатий польський землевласник, великий любитель природи граф Володимир Дзедушицький був першою в Україні людиною, яка створила заповідник у сучасному розумінні цього слова. Створення подібного резервату з такими завданнями було першим не лише в Україні, але й у Європі. Тому Володимира Дзедушицького можна вважати піонером заповідників в Україні, а 1886 р. – початком заповідної справи в Україні.

В 1900 році князь Потоцький заснував у Новоград-Волинському уїзді Волинської губернії заповідник-зоопарк Пилявин площею 5500 десятин. Там водились бобри, ведмеді, чорний лелека. Сюди були завезені зубри, муфлони, бізони, чотири види оленів.

Однією із форм заповідних об'єктів були приватні дендропарки. Всього до революції 1917 року їх нараховувалось близько 150. Найбільш відомі: Асканія нова, Софіївка. Тростянець, Олександрія, Устинівка. Деякі з них у 20-30 роки стали державними заповідниками. Проте, на жаль, під час революції і громадянської війни багато з приватних дендропарків були знищені.

Після революції 1917 року заповідна справа в Україні стає державною. За ініціативою першого президента Всеукраїнської Академії наук В. І. Вернадського створюється наукова біостанція, на базі якої пізніше було створено заповідник "Гористе".

На початку 20 років ХХ століття кримський ботанік Е. В. Вульф порушує питання про створення заповідника "Мис Мартьян", яке позитивно було вирішене тільки в 1973 році (до цього часу територія входила до складу Нікітського ботанічного саду).

В 1919 році був створений заповідник "Конча-Заспа". В 1933-1934 роках "Конча-Заспа" входила до складу Канівського (Середньодніпровського) заповідника. Розташування заповідника поряд з столицею України не сприяло його розвитку. В 1932 році заповідник постраждав під час військових маневрів, а в 1933 році був перетворений у спецрадгосп, землі якого були призначені для урядових дач. Так загинув один із перших українських заповідників.

З 1926 по 1929 роки в Україні були сприятливі умови для розвитку заповідної справи. Було прийнято "Положення про пам'ятки

культури і природи", яким встановлювались нові правила створення, охорони, дослідження заповідних об'єктів.

З початку 1931 року зменшилось фінансування на природоохоронні заходи. Почались гоніння на відомих вчених-природоохоронців. Були закриті заповідники "Асканія-Нова", "Конча-Заспа", "Кам'яні могили", розорювались землі в заповідниках, скорочувались їх площі. Одночасно почалось створення низки заповідних об'єктів у всіх регіонах України, зокрема в Західній Україні (розвал Австро-Угорської імперії).

В грудні 1943 року прийнято постанову уряду УРСР "Про організацію заповідників "Чорногора", "Горгани" в Івано-Франківській області. Проте ці заповідники не були організовані через початок війни. На початок 1941 р. в Україні було затверджено 22 заповідники. На початок 1941 р. в Україні було 9 природних заповідників республіканського значення площею 43426,4 га – Азово-Сиваський, дендропарк "Тростянець", Дендропарк III Інтернаціоналу (Софіївка), Канівський, "Гористе", Прохорівський та Чорноморський.

Друга світова війна завдала шкоди заповідним територіям, частина з них була знищена. Заповідник "Асканія-Нова", у вересні 1941 року був розграбований німцями. У Кримському заповіднику були знищені всі споруди і музеї, вирубані насадження реліктової кримської сосни. Усі зубробізони були відстріляні.

Після закінчення Другої світової війни (1944 р.) були відновлені заповідники: Кримський, Канівський, Асканія-Нова. Уже в червні 1946 року було затверджене в Україні "Положення про державні заповідники і пам'ятки природи". За рішенням цієї постанови в 1947 році створюється заповідник республіканського значення "Хомутівський степ" площею 1028 га. В 1948 році відновлений заповідник "Кам'яні могили", заповідниками республіканського значення стають "Стрільцівський степ" (525га) і "Михайлівська цілина" (202 га).

До 1951 року на Україні зареєстровано 12 державних заповідників республіканського значення площею 54383,4 га. Саме

в цьому році почався черговий розгром заповідників. 29 серпня 1951 року Й. В. Сталін підписав постанову "Про заповідники", за якою наказувалося закрити 88 заповідників (в тому числі 19 – в Україні). На Україні було закрито 5 республіканських заповідників та багато заповідників місцевого значення. Україна втратила 33 тисячі гектарів заповідних земель, або 60 % заповідної площі.

З часом (1957 рік) був розроблений перспективний план географічної мережі заповідників СРСР.

В 1960 році в Україні було заповідано 76 старовинних парків, в 1963 р. затверджено список пам'яток природи республіканського значення, до якого ввійшли 7 ботанічних садів вищих учбових закладів та 13 природних об'єктів.

Черговий погром заповідників (1962-1964 р. р.) скоротив площу заповідних територій. Це свідчило про те, що стан збереження цінних природних об'єктів в Україні в цей період був незадовільний. З 1964 року по сьогоднішній день на різних рівнях управління були прийняті рішення, які відродили площі існуючих заповідників, були створені нові природно-заповідні об'єкти різних категорій. Так постанова "Про поліпшення охорони природи, раціонального використання і відтворення природних багатств УРСР" дала можливість затверджувати нові площі існуючих заповідників та забороняла змінювати їх межі без дозволу Ради Міністрів УРСР.

В 1968 році був створений Комітет з охорони природи УРСР. Незабаром створені 4 заповідники: Поліський (19932 га), Луганський (988 га), Карпатський (12672 га), відновлено Канівський (1035 га). Згодом створювались природно-заповідні об'єкти різних категорій. В 1974 році було затверджено 98 заказників республіканського значення, в 1978 році – 16, в 1980 році – 35. В 1980 році в Україні створений перший природний національний парк – "Карпатський" площею 47,3 тис. га. Досвід створення і розвитку заповідної справи дав можливість в 1983 році затвердити класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

Сучасний етап та перспективи розвитку заповідної справи

Сьогодення заповідної справи визначене на високому рівні. Створення незалежної держави посприяло розвитку заповідної справи. В 1992 році був прийнятий Закон України "Про природно-заповідний фонд", який передбачав нову категорію заповідання – регіональні ландшафтні парки (РЛП).

22 вересня 1994 року Верховною Радою була прийнята Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні. За її рішенням були створені природні заповідники. Горгани" (1996р.), "Єланецький степ" (1996 р.), Казантипський (1998 р.), Опукський (1998 р.), Рівненський (1999 р.); національні природні парки: Азово-Сиваський (1993 р.), Вижницький (1995 р.), Яворівський (1998р.), "Сколівські Бескиди" (1999 р.), Деснянсько- Старогутський (1999р.).

Останнє десятиріччя є плідним для прийняття низки важливих природоохоронних документів (законів, кодексів, постанов, тощо). Саме тому активно заповідуються території. Якщо в 1996 році існувало 17 регіональних ландшафтних парків загальною площею біля 169,2 га, то в 1998 році їх стало 28 з площею 425, 4 га. Слід відмітити, що перший в Україні ландшафтний парк "Дністровський каньйон" був створений у Тернопільській області ще до 1992 року, тобто до прийняття Закону "Про природно-заповідний фонд".

Створення окремих заповідників, національних парків та заказників загальнодержавного значення регулюється низкою Указів, підписаних Президентом України, а саме: "Про збереження й розвиток природно-заповідного фонду України (1993 р.)", "Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій" (1994 р.).

Відсутним є не тільки збільшення кількості, а й площі природно-заповідної мережі в Україні. Якщо в 1994 році в Україні було 6100 природно-заповідних територій та об'єктів площею 1412,8 тис. га, то 1 жовтня 1999 року – 6721 площею 2504,5 тис. га, що складає 2,34% і 4,07% відповідно. Нині ПЗФ України має у своєму складі більше 8 тис. заповідних територій та об'єктів

загальною площею 4082780,55 га, що становить 6,3% від території України.

Для природно-заповідної мережі України є великі перспективи збільшення площ природно-заповідного фонду за рахунок цінних боліт (30 тис. га), місць зростання лікарських рослин (150 тис.га) та земель, які є місцем оселення цінної ентомофауни (2000 га). Способів розв'язання глобальних екологічних проблем існує безліч. Однак сучасний економічний стан нашої країни навряд чи дозволить скористатися найперспективнішим з них, наприклад такими, як запровадження найновіших маловідходних і безвідходних, головним чином біологічних, тобто натуральних для природи, технологій. Разом з тим, економічний спад призвів до відмови, хоч і вимушеної, від застарілих виробництв; у сільському господарстві практично не використовуються мінеральні добрива та хімічні засоби захисту культурних рослин, зокрема пестициди, що само собою допомагає розв'язанню проблеми.

Проте, в арсеналі вітчизняних спеціалістів-екологів існує, мабуть, один з найдоступніших способів виходу із ситуації, що утворилася, основні принципи якого були сформульовані ще у 1970-ті рр. Ці принципи, на наш погляд, прості й переконливі:

- принцип необхідності різноманітності природи (лише різноманітна жива природа виявляється стійкою та продуктивною);
- принцип потенціальної корисності кожного її компонента (неможливо передбачити, яке значення для людства може мати той чи інший вид у майбутньому);
- принцип загального зв'язку в живій природі (випадання будь-якої ланки в складному ланцюгу трофічних та інших зв'язків у природі приводить часто до непередбачених результатів).

Йдеться про збереження біорізноманітності шляхом розширення мережі природних територій (акваторій), що охороняються державою. Збереження генофонду рідкісних та зникаючих видів можливе лише за допомогою збереження їх природних місць мешкання, яким надається правовий статус різнотипний об'єктів природно-заповідного фонду.

6. Категорії та об'єкти природно-заповідного фонду України

Категорії та об'єкти природно-заповідного фонду України

До складу природно-заповідного фонду України належать території та об'єкти одинадцяти категорій:

- ✓ біосферні заповідники;
- ✓ природні заповідники;
- ✓ національні природні парки;
- ✓ регіональні ландшафтні парки;
- ✓ заказники;
- ✓ пам'ятки природи;
- ✓ заповідні урочища;
- ✓ ботанічні сади;
- ✓ дендрологічні парки;
- ✓ зоологічні парки;
- ✓ парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найтипівіших природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Національні природні парки, що є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Регіональні ландшафтні парки, котрі є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Заказники – природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Пам'ятки природи – окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Заповідні урочища – лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Нижче наведено приклади конкретних об'єктів ПЗФ України.

6.1. Чорноморський біосферний заповідник

Заповідник підпорядкований Національній академії наук України. Адміністрація знаходиться в місті Гола Пристань Херсонської області. Географічно заповідник розташований на північному узбережжі Чорного моря і охоплює акваторію та дрібні острови у Тендрівській і Ягорлицькій затоках (острови Орлов, Смалений, Бабин, Довгий та інші). На північній стороні заповідника річка Чайка впадає у річку Конку.

Чорноморський заповідник створений 1927 року для вивчення й охорони природного середовища, зокрема масового гніздування та міграцій птахів. На час створення його площа становила 27 тис. га.

Чорноморський заповідник складається з 3 ділянок: лісостепової, приморської та острівної.

Флора окремих заповідних ділянок дуже різноманітна. Лісостепні ділянки знаходяться в межах Івановської піщаної ари (Івано-Рибальчанська ділянка) і Кінбурнського півострова (ділянки Соленоозерний і Волижин ліс). В рельєфі території сполучені бугристі піски з невеликими холмами і пониженнями. Ґрунти мають легкий механічний склад, обмежений вміст гумусу, високу водопроникненість і низьку вологоємність, внаслідок чого відрізняються великою рухомістю поживних речовин.

На лісостепних ділянках збереглося чимало рослинних асоціацій, характерних в минулому для нижньодніпровських ари і в наш час зникаючих на не заповідних територіях. В залежності від характеру рельєфу, рівня і засоленості ґрунтових вод рослинність заповідних лісостепових ділянок можна об'єднати в декілька комплексів.

Особливий інтерес уявляє колкова рослинність на території Нижньодніпровських пісків. Тут, в полосі типчаково-ковильних (сухих) степів, зустрічається цілий комплекс північних деревесних і трав'янистих видів. Колкова рослинність представлена формаціями дуба черешчатого, берези дніпровської, рідко береста.

В підліску і по узліссях зазвичай зустрічаються бузина чорна, крушина ломка, жостер, терен степовий, іноді бересклет європейський, барбарис звичайний. В деяких місцях старі дуби увиті всякими ліанами – диким виноградом, хмелем. Трав'янистий ярус дубових кілків складають ефемери – проліска двулиста, чистяк весняний, купир лісовий та дубравний. Тут зустрічаються ландиш лісовий, купена пахуча, ціна лісова та інші лісові види.

Нижньодніпровський піщаний степ, який є південним продовженням Середньодніпровської, несе в собі сліди інвазії північних елементів. В результаті цього і утворилось унікальне сполучення поймених дубрав (далеко на півдні від свого основного ареала) з піщаним степом, насиченим флористичними елементами півночі і півдня.

Характерна особливість Нижньодніпровських кілків – існування в їх складі вузько локальних ендемічних деревесних видів – берези дніпровської, бояришників Єлени і замшевого.

Ліси з давніх давен займали на Нижньодніпровських пісках значні позиції, однак сплошного їх розповсюдження не було, про що свідчить розвинутий комплекс псаммофитно-степових видів. В неглибоких зарослих степових западинах формується рослинність лугового типу, представлена формаціями овсяниці гладенької, війника наземного, полевиці піщаної з великим домішком ксеромезофитного різнотрав'я.

В весняний час на таких пониженнях у великій кількості квітне простріл чорніючий, а трохи згодом – ятришник точечний і клопоносний. Ці ятришники також ростуть в великій кількості і на засолених лугових пониженнях вздовж озер та заток. Тут доволі часто зустрічається ятришник болотний і іноді ятришник-дремлик, котрий в низовинах Дніпра до недавніх пір не зустрічався.

Степові ділянки Потієвка і Ягорлицький Кут знаходяться на другій терасі Дніпра. Вони мають рівнинний, в окремих місцях слабоволнистий рельєф з дрібними блюдцеподібними пониженнями, іноді заповненими водою. Більшу частину тут займає солончакова рослинність, представлена формаціями солероса європейського та сарзана шишкуватого, дещо меншу – засолені луги і опустелені степи.

В комплексі з типчакowymi, житняковими і полиновими угрупованнями зустрічаються плями типчакowo-ковильного степу, едифікаторами якої є овсяниця валлійська і ковил-волохатик. В цій асоціації іноді зустрічається тюльпан Шренка. Найбільш різноманітна рослинність на острові Тендра. Вона поділяється на псамофітно-ксерофітну, розвинуту на більш підвищеній частині острова і з південної сторони вздовж берега на малогумусованих піщано-ракушечникових відкладеннях з пониженим горизонтом (1,5 м) прісної води, і на галофітно-гідрофітну, на пониженій частині острова з північної його сторони, вздовж берега затоки.

Тут характерні колосняк піщаний, осока колхідська, вівсяниця Бекера, а також сиренія довгостовбчикова, люцерна тендровська, ясенник щетинистий, бурачок тендрівський, васильок одеський та інші. Рослинність акваторії характеризується значним видовим різноманіттям. Мілководдя Тендрівської та Ягорлицької заток заросли "лугами" еостери (морської трави), рдеста, харових та інших водоростей. Місцями найбільше сукуплення утворює червона водорість – філофора. Вона вільно прикріплюється до мідій або вільно лежить на дні. З зелених водоросей звичайні кладофора та ульва.

В товщі води також числені дуже дрібні одноклітинні водорості (фітопланктон). Особливо розвинені діатомові водорості та динофлагелянти. Чисельність і біомаса планктонних водоростей найбільш висока в поверхневому шарі води, досягає в літній період декількох десятків мільйонів клітин на літр води. Масовий розвиток фітопланктонних водоростей часто викликає цвітіння води.

Тваринний світ. Заповідний режим на протязі декількох десятиріч сприяв збереженню на території заповідника багатої та цікавої за складом фауни безхребетних тварин. По неповним даним тут налічується біля 4 тисяч видів комах, біля 30 видів павуків, 25 видів наземних молюсків і біля 100 видів кліщів, що паразитують на хребетних тваринах.

Найбільш різноманітна фауна безхребетних лісостепових ділянок. Тут зустрічаються мешканці пісків, лугів, боліт, різнотравних степів, солончаків, прісних і солених водойм. Серед них багато реліктових та ендемічних видів. В лісовій підстилці мешкає

маса багатоніжок. Найбільш обільні ківсяки – темні, гостро пахучі тисяченіжки довжиною до 4 см, мокриці-броненосці – багатоніжки, які при небезпеці скручуються шариками. Вони розкладають опале листя, способствуєючи тим самим підвищенню плодородності почв.

В Волижиному лісі можна часто зустріти равликів-янтарок та численних інших молюсків. У трухлявій деревині мешкає жук-олень, занесений в Червону книгу. В піщаному степу в очі кидається численність жуків-чорнотілок різних форм і розмірів. Для піщаних стацій характерний багаторогий жук-гнойовик – смоляно-чорний блискучий жук довжиною 18-28 см. він є дуже рідким по причині скорочення місць проживання, і тому занесений до Червоної книги.

З кінця липня в масі з'являються жуки – мармурові хрущі. У піщаному степу мешкає багато мурашиних левів, їх у заповіднику налічується 7 видів. Спочатку літа особливо примітними є різні саранчові та коники, деякі з яких також занесені до Червоної книги. В кінці квітня з'являються метелики рідкого виду – малого нічного павлиного ока. Взагалі в Чорноморському державному заповіднику дуже і дуже велика кількість рідкісних представників тваринного світу, деякі з яких занесені до Червоної книги України.

6.2. Біосферний заповідник «Дунайські плавні»

Дунайський біосферний заповідник – самостійна природоохоронна та науково-дослідна установа. Більша частина території Дунайського біосферного заповідника (далі ДБЗ) розташована у північно-східній частині дельти Дунаю в межах України в околицях м. Вилкове, Ізмаїльського району Одеської області. На сході ДБЗ межує з Чорним морем, а на півдні – з Румунією. Складовими природно-територіальними частинами ДБЗ є вторинна (морська) дельта Кілійського рукава, Жебриянське пасмо, Стенцівсько-Жебриянівські плавні (СЖП) та острів Єрмаків. Окрім того Указом Президента України № 117/2004 від 2 лютого 2004 р. до складу ДБЗ увійшли досить автономні території – верхів'я оз. Сасик та Джантшейський лиман. Загальна площа ДБЗ разом з протоками, внутрішніми водоймами, 2-х кілометровою смугою акваторії Чорного моря та включеними у 2004 році ділянками становить 50252,9 га. Рішенням Міжнародного координаційного комітету програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» від 9 грудня 1998 р. заповідник включений до складу світової мережі біосферних резерватів у складі білатерального румунсько-українського біосферного резервату «Дельта Дунаю».

Створення заповідного об'єкту в українській частині дельти Дунаю розпочалося в 60-х роках минулого століття. Вченими Інституту гідробіології (м. Київ) та Інституту зоології ім. Шмальгаузена (м. Київ) НАН України було запропоновано створення зоологічного заказника в дельті Дунаю. У 1964 р. міжвідомчою нарадою з питань комплексного використання природних ресурсів дельти Дунаю, яка проходила під егідою Академії наук України, було рекомендовано створити заповідник в українській частині дунайської дельти. І вже у 1967 р. Постановою Ради Міністрів УРСР № 490 от 24 липня в дельті річки Дунай створена природоохоронна зона з режимом пам'ятника природи республіканського значення. До нього увійшли смуга плавневих земель вздовж прибережної

частини Чорного моря шириною 1 км вглиб материка (всього 3 тис. га) та однокілометрова смуга морської акваторії.

У 1973–1978 рр. Радою Міністрів УРСР створюється Дунайська філія Чорноморського державного заповідника в системі Академії наук України на площі 7758 га, та згодом розширюється заповідна територія до 14851 га. Дельту Дунаю урядовим рішенням відносять до Рамсарських водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення, головним чином як місця перебування водоплавних птахів

23 квітня 1981 року Рада Міністрів УРСР приймає постанову "Про організацію державного заповідника «Дунайські плавні» у віданні Академії наук України. Структурно заповідник був підпорядкований Одеському відділенню Інституту біології південних морів ім. О. О. Ковалевського.

В 1994 року природний заповідник «Дунайські плавні» підпорядковується Президії Національної академії наук України та стає самостійною юридичною особою. В цьому ж році Урядом України був підписаний договір зі Світовим Банком «Збереження біологічної розмаїтості в українській частині дельти Дунаю», який передбачав виділення фінансів на створення Дунайського біосферного заповідника. У виконанні робіт з цього проекту брало участь більше 60 наукових співробітників з багатьох наукових установ НАН України, вузів та ін., в тому числі заповідника. Результати цих досліджень за проектом висвітлені в численних наукових публікаціях і, насамперед, у монографії «Біорізноманітність Дунайського біосферного заповідника, збереження та управління» (1999 рік). Проект експонувався Україною на всесвітній виставці в Ганновері (2000 рік) в числі найуспішніших екологічних проектів.

Дунайський біосферний заповідник створено Указом Президента України «Про створення Дунайського біосферного заповідника» № 861 від 10 серпня 1998 року на базі природного заповідника «Дунайські плавні» загальною площею 46402,9 га.

Рішенням ЮНЕСКО від 2 лютого 1999 року ДБЗ включено до світової мережі біосферних заповідників у складі білатерального румунсько-українського біосферного резервату «Дельта Дунаю», завдяки чому одна із найбільших дельт світу стала практично повністю заповідною.

У 2004 році відповідно до Указу Президента України «Про розширення території Дунайського біосферного заповідника» № 117 від 2 лютого площу земель, що передаються ДБЗ у постійне користування, збільшено на 1295 га (за рахунок земель Кілійського району) та загальну територію розширено на 3850 га (землі Татарбунарського району), які надані без вилучення у землекористувачів.

Відповідно до зазначених Указів, а також з урахуванням результатів проведення землевпорядкувальних робіт, загальна площа ДБЗ складає 50252,9 га. Враховуючи процеси безперервного дельтоутворення до складу території ДБЗ автоматично входять всі новоутворення (острови, коси тощо) авандельти. Цей унікальний природний процес формування в дунайській дельті нової суші України та Європи, яка з самого початку отримує статус заповідної, є особливою рисою ДБЗ.

Клімат заповідника помірно континентальний з відносно короткою і теплою зимою та тривалим жарким літом. Зима найчастіше триває з середини грудня по першу декаду березня. Літо починається у першій декаді травня та триває до третьої декади вересня. Середньомісячна температура найспекотнішого місяця (липня) становить 23°C з абсолютним максимумом в 39°C. Середньомісячна температура січня коливається від -1°C до -5°C. Річна амплітуда середньодобових температур сягає 41,5°C, а абсолютна – 70°C. Тривалість сонячної радіації перевищує 2300 год./рік. Безморозний період триває до 200 діб, вегетаційний – до 235–245 днів.

Річна сума опадів коливається в діапазоні від 300 до 700 мм, і в середньому становить близько 400 мм. Випаровуваність звичайно в два рази перевищує кількість опадів і становить близько 800

мм/рік. Середньорічна температура води в дунайських руслах становить 12,7°C. Річкові води найбільш прогріті в липні-серпні, коли їх температура в середньому становить 24,1°C з максимумом в 27,6°C.

Рельєф заповідника рівнинний, поверхня майже горизонтальна з невеликим підвищенням в північній частині. Найбільш високими природними елементами території є піщані дюни Жебріянської гряди, приморські та прируслові гряди. За останні десятиріччя в результаті складування ґрунту від інтенсивних днопоглиблювальних робіт в північній частині дельти в районі порту Усть-Дунайськ виникли штучно підвищені рельєфні елементи.

В гідрологічному плані дунайська дельта має добре розвинену систему рукавів першого та другого порядків. При цьому міжруслові дельтові острови мають блюдцеподібну форму за рахунок підвищених прируслових (сформованих в результаті відкладів мулу в повеневий період на берегах водотоків) та приморських (виникли внаслідок хвильової активності моря із морського піску та твердого стоку річки) природних позитивних елементів дельтового рельєфу.

Гідрологічний режим заповідних територій майже повністю зумовлений гідрологією Дунаю. Протягом року річка приносить в гирлову область в середньому близько 203 км³ води. Значно більше половини цього об'єму припадає на Кілійський рукав, який живить заповідні угіддя. Рівень води в дельті значно змінюється по сезонам. Найбагатоводніші місяці – квітень, травень і, частково, червень. Найменший стік припадає на вересень – жовтень. Підвищення фоновому рівню Чорного моря, яке спостерігається в останні десятиріччя, поширилося і на дельту Дунаю. Так, за період з 1963 по 1992 роки він біля міста Вилкове (18 км від моря) зріс на 17 см.

На рівень води в дельті Дунаю значно впливають згінно-нагінні вітрові явища. В виключних випадках під їх впливом вода в дельті може підніматись на метр і навіть більше. При цьому підсолена морська вода в придонному шарі нерідко досягає м. Вилкове.

Первинна дельта Дунаю сформувалася в післяльодовиковий період із твердого стоку річки на місці Давньодунайського лиману. Вторинна (морська) дельта Кілійського рукава, що знаходиться нижче м. Вілкове, в геологічному плані досить молода. Її вік становить тільки близько 400 років. Створена вона на морських мілинах головним чином відкладами твердого стоку річки з домішками піску морського походження. Залишком давнього пасма морських дюн є сучасна піщана Жебріянська гряда.

Ґрунти дельти сформувалися на базі річкового алювію та морського піщаного субстрату в результаті дерново-лучного процесу в умовах сильного та тривалого зволоження. Для дельтових угідь найхарактерніші лучні, лучно-болотні, болотні ґрунти та солончаки. За механічним складом вони, переважно, важкосуглинисті та глинисті. На болотні ґрунти в дельті, природно, приходяться найбільші площі. Формуються вони практично на всіх занижених ділянках. Лучно-болотні ґрунти займають присхиліві ділянки прируслових гряд і формуються в умовах тривалого затоплення. Значні площі в дельті займають новоутворені відклади приморських кіс і прибережних смуг островів. Вони звичайно є бідними на гумус та відзначаються невеликою вологоємністю. На алювіальних відкладах заплави Дунаю сформувалися дернові ґрунти різних типів. Засолені ґрунти представлені солончаками, в яких легкорозчинні солі розташовані на поверхні.

Характеристика природних комплексів:

Вторинна (морська) дельта Кілійського рукава

Вторинна (морська) дельта Кілійського рукава Дунаю нижче м. Вілкове – найцінніша ділянка заповідника. Особливо велике природоохоронне значення має її передній край, де безперервно відбуваються інтенсивні процеси дельтоутворення. Серед усіх великих дельт середземноморського та чорноморського басейнів, вторинна дельта Кілійського рукава Дунаю найменше змінена людською діяльністю і природні процеси дельтоутворення виражені тут в максимальній мірі. Свідченням цих процесів є нові острови та коси, що постійно створюються у приморській зоні дельти.

В плані збереження біорізноманітності найбільше значення в цій ділянці заповідника має мозаїчна приморська смуга з прилеглими мілинами. Це найцінніші в природоохоронному плані угіддя усієї української частини дельти. Тут практично зосереджений основний як ресурсний, так і видовий потенціал заповідника. Своєрідними оазами біорізноманітності в дельті є розташовані вздовж водотоків прируслові заплавні ліси. Але майже суцільні очеретово-осокові зарості, якими представлені основні, віддалені від моря, площі дельтових островів в цьому плані значно бідніші.

Жебриянська гряда

На фоні плавнів ця територія заповідника значно відрізняється в рельєфі і являє собою потужні відклади піску з прошарками пилюватого піску. Рельєф цієї ділянки сильно диференційований на слобозадерновані піщані кучугури з відносною висотою до 4-х метрів та міжгривневі зниження. На жаль, основна частина пасма вкрита штучними різновіковими насадженнями сосни кримської. Але й в цих умовах Жебриянське пасмо ще зберігає значний природоохоронний потенціал, в першу чергу за рахунок рідкісних псамофітних природних комплексів. Цьому в значній мірі допомагає диференційованість рельєфу і інших екологічних факторів та їхня динамічність. Певну природоохоронну, екологічну та наукову цінність також мають екосистеми та їх сукцесії підростаючого різновікового соснового лісу. Так, наприклад, тут формується досить цікавий для регіону лісовий орнітокомплекс.

Стенцівсько-Жебриянівські плавні

Це досить цінний природний комплекс Дунайського біосферного заповідника. Попри те, що ця ділянка заплави повністю одамбована і її гідрологічний режим в значній мірі штучно регулюється, ще близько 10 років тому тут гніздилося до 50 % деяких фонових водоплавних та біляводних птахів усієї української частини дельти Дунаю. Проте зараз екосистема плавнів сильно деградована, головним чином за рахунок значного накопичення в ній живих та відмерлих решток очерету та, в меншій мірі, рогозу, які зайняли до 40 % об'єму води в угідді і стали причиною багатьох

екологічних та економічних проблем. Ця територія потребує невідкладних заходів по її екологічному відновленню.

Острів Єрмаків

Острів Єрмаків, площею 2333,7 га, є одним з найбільших островів в українській дельті Дунаю. Простягається з заходу на схід на 9,6 км та з півночі на південь на 3,6 км. У природному стані о. Єрмаків кожену весну підтоплювався паводковими водами Дунаю, які збагачували землю біогенами та живили рослинність острова. В сезон з високим рівнем води на острові формувалися нерестовища та місця для нагулу молоді риби. Луки на деякий час перетворювалися на озера, на яких харчувалися велика кількість птахів, в тому числі й «червонокнижних». Влітку рівень води на острові знижувався, залишаючи рослинність та збагачені ґрунти, а наступної весни цикл повторювався, створюючи умови для розвитку одного з куточків дельти Дунаю.

У 60-ті роки острів був обнесений дамбами та осушений. Довгі роки на о. Єрмаків масово випасали худобу. Десятиліття перевипасу і відсутність затоплення призвели до деградації природної екосистеми острова. В 2009 році Всесвітній фонд природи (WWF), Дунайський біосферний заповідник, Кілійська районна адміністрація, орендар острова ТОВ «Єрмак» прийшли до єдиної думки щодо ренатуралізації острова. Дамби зносили вибірково, з майже 25 кілометрів знесли не більше кілометра – в ключових місцях.

Навесні 2010 р. було закінчено комплекс заходів у рамках програми ренатуралізації о. Єрмаків (розчистка старих внутрішніх та створення нових штучних проток острова, часткове роздамбування, обводнення острова, створення нових невисоких внутрішніх дамб, подібних до природних підвищень острова і т. ін.). Вже перше затоплення острова весною 2010 р. призвело до позитивних результатів – активно почала розвиватись водно-болотна рослинність, збільшилась чисельність птахів водно-болотного комплексу, успішно віднерестились риби. Проведені роботи з ренатуралізації о. Єрмаків мають велике значення для відтворення і збереження

видового різноманіття іхтіофауни, як водойм острова, так і всієї дельти Дунаю.

Флора Дунайського біосферного заповідника нараховує близько 950 видів судинних рослин, які належать до 371 роду та 97 родин. Серед них значно переважають трав'янисті види (96,7 %). Основне ядро видового складу рослин утворює літоральний флористичний комплекс. Найбільшим різноманіттям відрізняється флора Жебріянської піщаної гряди.

В екологічному аспекті у складі флори заповідника переважають мезофіти (23,3 %), ксеромезофіти (21,0 %), мезоксерофіти (17,0 %) та гігрофіти (13,2 %). Вони складають рослинність трав'яних боліт та болотистих лук, які займають в заповіднику найбільші площі.

У складі флори заповідника налічується 65 ендемічних видів чорноморсько-каспійського ендемічного комплексу. Вони відносяться до 44 родів та 21 родини. 16 видів рослин занесені до Червоної книги України. В заповіднику знаходяться найбільші в Україні зарості водяного горіха плаваючого та меч-трави болотної. Значним числом представлені адвентивні види – 13,3 %. Вони, головним чином, приурочені до меліорованих земель, а також в значній кількості трапляються на алювіальних ділянках приморських гряд.

Рослинність заповідника являє собою територіально цілісну, але генетично різнорідну сукупність різних її типів: болотної, водної, лучної, галофітної, лісової та псамофітної. Провідним фактором, який визначає територіальний розподіл та співвідношення угруповань різних типів є гідрологічний режим та інтенсивність алювіального процесу.

Основним компонентом рослинного покриву біосферного заповідника є болотна рослинність, яка займає більше половини його території. Друге місце належить водній рослинності. Вона представлена невикоріненими вільноплаваючими, викоріненими зануреними, викоріненими з плаваючими листками та повітряноводними формами. Лучна рослинність займає рівнинні ділянки прируслових

та заплавлених гряд і представлена угрупованнями болотистих, засолених, справжніх та остепнених лук. Значні площі займає псамофітна рослинність. Основні її масиви приурочені до піщаних арен Жебріяньської гряди.

Лісова рослинність заповідника є характерним елементом плавнів дельти Дунаю, хоч і не займає в ній значних площ. В її складі переважають різні види верб. Серед них найзвичайніші верба біла та верба ламка. Чагарникова рослинність, як і лісова є також характерним елементом дельти. Вона поділяється на чагарникову заплаву та чагарникову приморську. Найхарактернішим видом чагарникової приморської рослинності є обліпіха крушиновидна. Її зарості в заповіднику найбільші серед природних в Україні. Солонцева та солончакова рослинність не є характерним елементом плавнів Дунаю і представлена досить незначними площами.

Для території заповідника на сьогодні відомо 39 видів грибів, які належать до 21 роду. Це далеко не повний їх список, тому, що детальні мікологічні обстеження даної території практично не проводились.

По кількості видів фауни дельта Дунаю є чи не найбагатшим місцем у сучасній Європі. Досить повно тваринний світ представлений і на території Дунайського біосферного заповідника.

Комахи

Для заповідника відомо 1937 видів комах, серед яких 40 занесено до Європейського червоного списку та Червоної книги України. Причому, згідно з оцінками експертів, це лише менше половини всіх видів комах, що реально мешкають на його території. Загальна кількість останніх оцінюється в 5,5 тисяч. Цікаво, що серед виявлених для заповідної території видів комах 7 є новими для науки.

Риби

Фауна риб заповідника нараховує 107 видів, які належать до 39 родин. При цьому в заповідних водах зустрічаються всі 7 видів риб із Європейського червоного списку. А серед 32 видів риб, занесених до Червоної книги України, тут мешкає 15. Серед них і білуга –

найбільша серед риб, що мешкають в прісних водах. Особливу роль Дунай, в тому числі і заповідна акваторія, відіграють для збереження чорноморських стад прохідних осетрових риб. Серед всіх річок Чорноморського басейну тільки в Дунаї ще зберігся їх природний нерест. Промислові запаси основних видів річкових риб після широкомасштабного обвалування пойми в 1960-70-х роках, що призвело до втрати близько 30 тисяч га нерестилищ, значно скоротилися.

Земноводні та плазуни

Фауна земноводних заповідника та найближчих прилеглих територій нараховує 11 видів та 11 підвидів, які належать до 2 рядів, 6 родин і 6 родів. Плазунів для заповідних територій відомо 6 видів та 6 підвидів, які належать до 2 рядів, 3 родин і 5 родів.

Серед земноводних найчисельнішими є озерна та їстівна жаби, звичайна квакша та дунайський тритон, а серед плазунів – болотна черепаха та звичайний вуж. Серед цієї групи тварин види, що занесені до Європейського червоного списку та Червоної книги України в заповіднику відсутні.

Птахи

На території всієї дельти р. Дунай відмічене перебування понад 350 видів птахів. З 1983—2017 рр. на території ДБЗ відмічено перебування **297** видів, що становить близько **70 %** орнітофауни України. Виходячи з того, що на суміжних з ДБЗ територіях (о. Зміїний та румунська частина дельти р. Дунай) відмічено близько 70 видів, які не були відмічені на території ДБЗ, можна припустити, що кількість видів на території ДБЗ є значно більшою і в подальшому із проведенням орнітологічного моніторингу їхня кількість в анотованому списку птахів ДБЗ може зростати.

Станом на 2017 рік загальний список птахів, що занесені до Червоної книги України, складає 68 видів. До Європейського Червоного списку занесені 11 видів, 287 видів охороняється Бернською, 153 – Боннською, 44 – Вашингтонською конвенціями.

Серед колоніальних птахів територія Дунайського біосферного заповідника найвагоміша для малого баклана – до 1000 пар

та косаря – до 360 пар. Досить численні в заповіднику великий баклан, сіра, руда, мала та велика білі чаплі, квак, річковий та рябодзьобий крячки; також в заповіднику нерідкі кормові зграї рожевого пелікану, що налічують до кількох тисяч особин. Трапляється і кучерявий пелікан. З рідкісних видів хижих птахів в заповіднику багато років гніздиться орлан-білохвіст.

Ссавці

Ссавці в заповіднику представлені 45 видами. Серед них 7 занесено до Європейського червоного списку та 19 – до Червоної книги України. Для деяких з них – таких як норка європейська та кіт лісовий дунайські дельтові угіддя є дуже важливими для їх виживання в європейському масштабі

6.3. Національний природний парк Голосіївський

Територія національного природного парку «Голосіївський» знаходиться в центральній та південній частині Голосіївського району м. Києва та у північній частині міста. Створений з метою збереження, відтворення та раціонального використання особливо цінних природних комплексів та об'єктів Лісостепу та Київського Полісся.

Основну площу парку займають ліси – 4232,8 га (більше 90% території), болота – 66,2 га і водойми – 45,9 га. Територія НПП «Голосіївський» знаходиться на східному схилі Українського кристалічного щита. Загальні риси рельєфу пов'язані з геоструктурою території парку. Найбільш підвищені ділянки контурно відповідають підвищеним тектонічним структурам – Лисогірсько-Корчуватському та Пирогівському підняттям і мають абсолютні відмітки до 185-190 м. Територія парку включає три геоморфологічні рівні – Київське лесове плато, першу надзаплавну терасу Дніпра, а також заплави Дніпра і Віти.

Територія НПП «Голосіївський» знаходиться у басейні р. Дніпро. Найбільшою водною артерією тут є р. Віта, яка протікає в межах парку через заказник «Лісники». На території Голосіївського

лісу і Голосіївського парку ім. Максима Рильського в північній частині НПП є три каскади ставків, що знаходяться в долинах струмків Горіховатський, Дідорівський і Китаївський. На території заказника «Лісники» в південній частині НПП наявне досить велике озеро напівприродного походження Шапарня (36 га), а також розгалужена система лісових водотоків і боліт у заплаві р. Віти.

Південна частина НПП розташована на боровій терасі Дніпра. Тут, на погорбованому рельєфі піщаної тераси, основні площі займають різновікові соснові ліси, особливістю яких є наявність в ценозах південних видів, що просуваються по терасі Дніпра на північ. Найбільш поширеною серед них є вишня степова, яка місцями утворює підлісок і має добру життєвість. Північну частину цієї території займає заказник загальнодержавного значення «Лісники».

Флористична різноманітність

У складі флори парку виявлено 650 видів вищих судинних рослин, 118 видів мохоподібних і понад 60 видів афілофороїдних грибів. Із судинних рослин, що зростають на території парку, 5 – занесені до Додатку I Бернської конвенції, 1 – до Європейського Червоного списку, 24 – до Червоної книги України і 29 видів є регіонально рідкісними.

В деревостані Голосіївського лісу переважають граб звичайний і дуб звичайний. Часто високою є участь кленів польового і гостролистого, липи серцелистої, ясена звичайного. Ліс переважно старий, майже по всьому лісу трапляються дуби віком понад 200 років, а інколи – більше ніж 300 років.

Хорошій збереженості дерев сприяло знаходження цього лісу поблизу (а пізніше – в межах) м. Києва, а також належність лісів до монастирських володінь. В трав'яному ярусі лісу влітку найчисельнішим видом є розрив-трава

дрібноквіткова, значне поширення якої є наслідком високого рекреаційного навантаження на цю територію. З інших трав'яних видів як доміанти трапляються яглиця звичайна, осока волосиста, зеленчук жовтий, зірочник ланцетолистий. Звичайними видами є копитняк європейський, купина багатоквіткова, підмаренник запашний, фіалка запашна.

Навесні чисельними є кілька видів ефемероїдів – рослин, які вегетують, цвітуть і плодоносять лише у весняні місяці, а пізніше всихають. Це анемона жовтецева, пшінка весняна, рясст ущільнений, порожнистий і проміжний, зірочки жовті та маленькі, зубниці п'ятилиста та бульбиста, проліска дволиста. У днищах балок в місцях, які збереглися від затоплення при створенні ставків, є невеликі ділянки лісу з вільхи чорної. Трав'яний ярус вільхових лісів сформований такими вологолюбними видами, як гравілат річковий, осока побережна, зірочник гайовий, жовтяниця черговолиста, яглиця звичайна.

Тваринний світ парку

На території НПП «Голосіївський» виявлено 31 вид наземних молюсків, 190 видів комах і 181 вид хребетних тварин (з них кісткових риб – 21, земноводних – 10, плазунів – 6 видів, птахів – 100, ссавців – 44 види).

9 видів занесені до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи (МСОП) (відповідно 4 хребетних та 5 безхребетних); 13 видів – до Європейського Червоного списку,

35 видів – до Червоної книги України (20 хребетних та 15 безхребетних); 11 видів (хребетних) – до Переліку видів тварин, що охороняються на території міста Києва.

Із червонокнижних хребетних тварин у парку зареєстровані мідянка, сорокопуд сірий (зимує), кутора мала, широковух європейський, горностаї, борсук, видра річкова.

В минулому на цій території відмічалися вечірниця мала, вечірниця велетенська, підорлик великий. Із

червонокнижних безхребетних тут зустрічаються красотіл пахучий, жук-олень, вусач мускусний, жук-самітник, ковалик сплющений, махаон, поліксена, мнемозина, перлюшок Люцина, стрічкарка тополева, стрічкарка блакитна, янус червононогий, мегариса рогохвостова, бджола-тесляр звичайна, сколія-гігант.

Червонокнижні види території парку

На території національного природного парку «Голосіївський» виявлено 1 вид судинних рослин з Європейського Червоного списку, 5 видів з Додатка I Бернської конвенції, 17 видів з другого видання Червоної книги України.

До Європейського червоного списку занесені козельці українські, відмічені в заказнику Лісники. Із Червоної книги України на території парку виявлені такі види рослин: підсніжник білосніжний (Голосіївський ліс), коручка чемерникоподібна (Голосіївський ліс, Лісники), коручка темно-червона (південна частина парку), водяний горіх плаваючий (Голосіївський ліс), цибуля ведмежа (Голосіївський ліс, Лісники), булатка довголиста (давня знахідка в Голосіївському лісі), любка дволиста (Голосіївський ліс, Лісники), гніздівка звичайна (Голосіївський ліс, Лісники, Теремки), лілія лісова (Голосіївський ліс, Теремки, Лісники), вовчі ягоди пахучі (Лісники), зозулинець болотний (Лісники), ковила дніпровська (Лісники), пальчатокорінник м'ясочервоний (Лісники), пальчатокорінник Фукса (Лісники), сальвінія плаваюча (Лісники), сон чорніючий (південна частина парку, у тому числі заказник Лісники), зозулині сльози яйцеподібні (Теремки, Лісники).

Із Додатка I Бернської конвенції на території парку зростають змієголовник Рюйша, сон широколистий та юринея волошковидна, виявлені в південній частині парку, у тому числі в заказнику

«Лісники», а також водяний горіх плаваючий і сальвінія плаваюча, занесені також до Червоної книги України.

6.4. Національний природний парк «Пирятинський»

Територія НПП «Пирятинський» практично повністю зосереджена в межах басейну річки Удай, притоки другого порядку р. Дніпро (притока першого порядку р. Сула). Винятком є лише гідрологічний заказник «Пологи», який розташований у басейні р. Сліпорід. НПП «Пирятинський» розміщений у нижній течії річки Удай, яка протікає територією парку в центральній його частині. На 113,7 км від гирла р. Удай в межах парку до Удаю впадає найбільша його притока – р. Перевод. Річка Перевод] – друга за розмірами водна артерія нацпарку. До Переводу (на 5,8 км від гирла р. Перевод) впадає третя річка парку Руда.^[1]

Річка Удай – притока 2-го порядку річки Дніпро, 1-го порядку річки Сула. Площа басейну річки Удай становить 7066 км². Довжина річки 341 км (в межах парку 61,6 км). Річка Удай входить на територію парку та Пирятинського району на відстані 133,9 від гирла, витікає за їх межі на відстані 72,3 км від гирла. Площа прибережних захисних смуг у межах Пирятинського району – 620,5 га, площа водоохоронної зони – 3707,3 га. Водозбірна площа р. Удай до північної межі парку 4266 км² (с. Нова Гребля), до південної межі парку 5976 км² (с. Повстин). У басейні Удаю площа лісів становить 240 км², що становить 3,4% від площі басейну. Болота займають 8,92% площі басейну, а саме 630 км². Озерність басейну незначна. Площа озер менше 1% (0,27%) площі басейну Удаю, а саме 19 км². Річка Удай бере свій початок у с. Рожнівка Ічнянського району Чернігівської області. Абсолютна відмітка витоку 141 м. Впадає Удай в річку Сула на 171 км від її гирла поблизу с. Березоточа Лубенського району Полтавської області. Відмітка гирла 87,6 м абс. Загальне падіння русла Удаю становить 53,4 м, похил річки 0,157 м/км.

Басейн Удаю має неправильну, грушоподібну форму. Його довжина 140 км, середня ширина 50 км, максимальна ширина 100 км. Густота яружно-балкової мережі досягає 0,75–1,00 км/км². Річкова мережа розвинена добре. Густота річкової мережі становить 0,32 км/км² (0,15 км/км² без врахування водотоків довжиною менше 10 км). Враховуючи асиметричність басейну відносно р. Удай, густота лівобережної частини басейну (0,50–0,70 км/км²) суттєво перевищує правобережну (0,20–0,30 км/км²). Найбільша абсолютна відмітка басейну становить 190 м.

Річкова долина Удаю звивиста, до гирла р. Галка – неясно виражена, на іншому проміжку трапецієподібна. Середня ширина долини 4,0–6,0 км, найбільша 8,0 км (с. Варва, с. Повстин), найменша 3,0 км (м. Прилуки). Схили долини заввишки 30–50 м, іноді зменшуються до 10–15 м. Правий схил крутий та помірно крутий, лівий – помірно крутий та пологий. У середній та нижній течії біля підніжжя схилів долини наявні місця розвантаження ґрунтових вод.

Заплава річки Удай низька, двостороння, чергується берегами. Ширина заплави 1,5–2,0 км, іноді розширюється до 5,5 км (с. Заїзд) та звужується до 0,2 км (с. Нова Гребля, с. Велика Круча). Заплава Удаю переважно є очеретяним болотом, вкритим шаром води 0,1–0,5 м або сильно перезволоженою лукою. Винятком є верхів'я Удаю, де заплава суха, лучна, з рівною поверхнею. Навесні у верхній течії заплава затоплюється на 10–15 діб, у середній та нижній течії тривалість затоплення може становити 2–4 місяці. Шар затоплення в нижній течії іноді становить 1,00–1,25 м.

Природний парк створено 11 грудня 2009 року згідно з Указом Президента України Віктора Ющенка з метою збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів. До території національного природного парку «Пирятинський» погоджено в установленому порядку включення 12028,42 гектара земель державної власності, у тому числі 5555,14 гектара земель запасу, які надаються національному природному парку в постійне

користування, та 6473,28 гектара земель, які включаються до складу національного природного парку без вилучення.

Територія НПП «Пирятинський» репрезентує всі елементи долини р. Удай: ландшафти корінного берега, борової тераси та заплави. У рослинному покриві добре представлені різні типи слаботрансформованих фітоценозів природного та штучного (лісові культури, парки) походження.

Значні площі на території парку зайняті угрупованнями водної рослинності. Найнижчі ділянки рельєфу репрезентують угруповання водних і прибережно-водних рослин. Вони поширені в межах сучасних заплав. Найпоширенішими є ценози очерету звичайного, як сильно обводнені, так і болотного типу. Досить поширені угруповання з домінуванням рогозу широколистого, лепешняку великого, куги озерної. На плесах водойм поширені угруповання рдесників гребінчастого, блискучого, плаваючого, злаколистого, кучерявого, пронизанолистого, водопериці колосистої, жабурника звичайного.

На території парку сформовані болотні угруповання евтрофного і мезо-трофного типу. На евтрофних болотах домінують очерет звичайний, осока зближена, осока гостроподібна. У місцях безстічних знижень болота досягають мезотрофної стадії розвитку. Зазвичай тут формуються рідкісні для регіону ценози, в яких співдомінують очерет та осока шерстистоїплода, а в моховому ярусі переважають рідкісні для Полтавщини сфагнові мохи. До таких екотопів приурочені рідкісні види рослин бореального походження, які в регіоні розташовані на південній межі суцільного поширення. Значні площі в межах цього типу місцевостей зайняті сінокісними свіжими, вологими та заболоченими луками, на яких, у результаті тривалої експлуатації, сформувався багатий лучними видами флористичний комплекс, що добре репрезентує лучний тип рослинності регіону. Головними домінантами на заболочених луках є гостра, гостроподібна та дворядна осоки, тонконіг болотний, мітлиця пагононосна. Основне флористичне ядро формують трав'янисті рослини гігрофільно-евтрофного екотипу. На вологих

луках із низьким ступенем засолення представлені типові для Лівобережного Лісостепу лучні ценози із домінуванням костриці східної. На більш засолених місцевостях домінують тризубець морський, подорожник солончаковий, молочка приморська, ситник Жерарда.

На боровій терасі р. Удай на свіжих підзолистих ґрунтах поширені соснові різновікові культури та дубово-соснові ліси з досить багатими флористичними комплексами, у складі яких – рідкісні для регіону бореальні елементи. У зниженнях борової тераси з близьким заляганням ґрунтових вод (верховодки) трапляються популяції рідкісних лісових бореальних рослин: плауна булавоподібного, орляка звичайного, грушанки круглолистої, ортилії однобокої, перстача прямостоячого та ін.

На найвищому рівні профілю (корінний лівий берег), де ґрунтотвірною породою є лесовидні суглинки, представлені два типи природних фітоценозів: лучні степи та широколистяні ліси. Лучні степи представлені кількома фрагментами, приуроченими до схилів південної експозиції та плакору. Основними домінантами в угрупованнях є пирій середній, костриця валіська, кунічник наземний, ковила волосиста та ковила периста.

Флора нараховує понад 700 видів вищих судинних рослин. Серед яких червонокнижні види: змієголовник Рюйша, зозулинець болотний, ковила волосиста, ковила пірчаста, ковила дніпровська, коручка болотна, коручка чемерникоподібна, лілія лісова, гніздівка звичайна, любка дволиста, любка зеленоквіткова, зозульки м'ясочервоні, зозулинні сльози яйцеподібні, зозульки Фукса, зозульки травневі, косарики тонкі, жировик Льозеля, півники сибірські, півники борові, підсніжник білосніжний, пухирник малий, рябчик руський, сальвінія плаваюча, сон розкритий, сон лучний, горицвіт весняний, шафран сітчастий, тюльпан дібровний.

Відмічені види рослин, занесені до регіонального списку: аденофора лілієцвіта, бобівник трилистий, валеріана висока, вовче тіло болотне, грушанка круглолиста, грушанка мала, зимолубка зонтична, під'ялинник звичайний, дзвоники персиколисті, зеленчук

жовтий, кизляк китицецвітий, конвалія звичайна, латаття сніжно-біле, орляк звичайний, ортілія однобока, первоцвіт весняний, півники угорські, плаун булавоподібний, проліска сибірська, пухирник звичайний, оман високий, родовик лікарський, хвощ лісовий, хвощ зимуючий, щитник гребенястий, багатоніжка звичайна, черешня, вишня степова, волошка сумська, юринея харківська, льон жовтий, пухівка струнка, вера розмаринолиста, образки болотні, перстач прямостоячий, білозір болотний.

Фауна визначається високим ступенем різноманітності. Серед червонокнижних видів відмічені: лунь польовий, журавель сірий, кульон великий, сорокопуд сірий, лелека чорний, гоголь, крех довгоносий, зміїд, кулик довгоніг, коловодник ставковий, сиворакша, нерозень, баранець великий, шуліка чорний, голубсиняк, видра річкова, горностай, хом'як звичайний, хом'ячок сірий.

Відмічені види тварин, занесені до регіонального списку: норець малий, лебідь-шипун, чернь чубата, мухоловка мала, чапля біла велика, чапля біла мала, широконоска, шилохвіст, лунь луговий, боривітер звичайний, кібчик, куріпка сіра, мородунка, турухтан, вальдшнеп, веретенник великий, крячок білощокий, крячок світлокрилий, щеврик луговий, кропивник, чиж, просянка, гадюка звичайна, вуж водяний, часничниця звичайна, тритон гребінчастий, кажанок північний, бобер, вовчок лісовий.

Нерідко оголошенню національного парку або заповідника передує створення одного або кількох об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення. В результаті великий НПП фактично поглинає раніше створені ПЗФ. Проте їхній статус зазвичай зберігають.

До складу території національного природного парку «Пирятинський» входять такі об'єкти ПЗФ України:

- Заказник загальнодержавного значення «Дейманівський», ландшафтний
- Заказник загальнодержавного значення «Куквинський», гідрологічний

- Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Березоворудський парк»
- Заказник місцевого значення «Харківецький», гідрологічний
- Заказник місцевого значення «Гурбинський», гідрологічний
- Заказник місцевого значення «Сасинівський», гідрологічний
- Заказник місцевого значення «Березоворудський», гідрологічний
- Заказник місцевого значення «Давидівський», гідрологічний
- Заказник місцевого значення «Лесяківський», зоологічний
- Заказник місцевого значення «Лісопарк Острів Масальський», ландшафтний
- Заповідне урочище місцевого значення «Куквин»

Законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Основні проблеми розвитку заповідної справи в Україні зумовлені, перш за все, недосконалістю системи управління у цій сфері, низьким рівнем фінансування, матеріально-технічного забезпечення, недостатнім розвитком спеціальних наукових досліджень, слабкою правовою відповідальністю за порушення режиму заповідних територій та об'єктів.

Мережу територій та об'єктів ПЗФ передбачається розширити за рахунок мінімально антропогенно порушених земель та акваторій, а також тих, на яких ширше представлені види тварин і рослин, занесені до Червоної Книги України, та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої Книги України. Має бути забезпечено, щоб у кожній фізико-географічній провінції був щонайменше один природний чи біосферний заповідник або національний природний чи регіональний ландшафтний парк, де охорона природних комплексів і збереження екологічної рівноваги поєднуються з організованими формами підготовки кадрів, екологічного

виховання, екологічного туризму, регламентованого відпочинку на природі" (Постанова Верховної Ради України "Про Програму перспективного розвитку заповідної справи України" від 22.09. 1994 р. № 177/94).

Література

1. Національні природні парки: проблеми становлення та розвитку: Матеріали міжнар. наук. -практ. конф. – Яремча, 2000.
2. Гетьман В. І. Основні завдання і проблеми розвитку еко-туризму в національних природних парках і біосферних заповідниках України / Гори і люди (у контексті сталого розвитку): Матеріали міжнар. конф. 14-18 жовтня. – Рахів, 2002. – С. 304-313.
3. Рекреационные ресурсы и охрана природы Украинских Карпат. – Л., 1976.
4. Рутинський М. Й. Врахування ландшафтного різноманіття у функціональному зонуванні національних природних парків України / Ландшафти і сучасність: Зб. наук, праць. – Київ; Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С 98-102.
5. Царик Л. П., Чернюк Г. В. Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки й аналізу. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001.
6. Природа Національного природного парку "Пирятинський" : монографія / О.С. Абдулоєва, К.Ю. Данько, Ю.В. Проценко, А.В. Подобайло. – К. : Талком, 2017. – 179 с.

6.5. Український степовий природний заповідник

Український степовий заповідник – природоохоронна територія в Україні. Заснована 1961 року шляхом об'єднання кількох заповідників Приазовської височини: Хомутовського степу (заснований 1926), Кам'яних Моги́л (1927), Михайлівської цілини (1928) на Сумщині і Стрілецького Степу, який 1968 року був переданий Луганському природному заповіднику. У 1988 р. розпорядженням Ради Міністрів УРСР створено четверте відділення заповідника – Крейдова флора. У 2008 р. видано Указ Президента України про

утворення п'ятого відділення – «Кальміуський заповідник», яке на теперішній момент перебуває на стадії організації та облаштування. У 2009 р. заповідник «Михайлівська цілина» був відокремлений у самостійну структуру.

Загальна площа заповідника становить 2 768,4 га (без урахування запланованих територій відділення «Кальміуське»). Завдання Українського степового природного заповідника – збереження первісної степової рослинності та ділянок природних екосистем. Заповідник перебуває у віданні Національної академії наук України, а науково-методичне і господарське управління здійснюється Інститутом ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. Природна рослинність у заповіднику представлена лісами, чагарниками, степами, луками, болотами. У заповіднику охороняються 3 лісові, 15 степових та 1 водна формації, занесені до Зеленої книги України.

Багатство України – чорноземні ґрунти – утворилися завдяки життєдіяльності степової рослинності. Раніше ковилові степи простягались від Азовського і Чорного морів на північ майже на 500–700 км. Тільки блакитні стрічки річок з покритими лісом берегами, балки та скіфські могили урізноманітнювали степовий ландшафт. По безмежному трав'яному роздоллю пересувались численні стада турів, тарпанів, сайгаків, сарн. У зимовий період з північних лісостепових та лісових районів майже до моря кочували олені.

Нині всі степові ділянки, де може пройти сільськогосподарська техніка, розорані. Тільки по балках та непридатних для сільськогосподарського використання кам'янистих місцях збереглися невеликі осередки степової рослинності. Проте й вона внаслідок інтенсивного випасання худоби зазнала дуже великих трансформацій. Тепер лише степові заповідники ще можуть дати уявлення про те біологічне різноманіття, що було тут колись. Кожен степовий заповідник – це еталон природи, за яким людина повинна час від часу звирятати свою діяльність. Особливо це стосується ґрунтів, фізико-хімічні, гідрологічні, мікробіологічні та інші властивості яких значно погіршилися внаслідок сільськогосподарського використання. До якого ступеня і як їх можна поліпшити, можуть

дати відповідь тільки ґрунтові еталони. В Українському степовому природному заповіднику представлено 23 еталонні типи та відміни ґрунтів.

«Хомутовський степ» – це море ковили з білими кулями катрана татарського та блакитними плямами шавлії пониклої і сухостепової, жовтими куртинами квітучих калофаки волзької та вайди фарбувальної, синьо-фіолетових кущів залізняка та зелені злаків. Тільки тут на площі всього 1030,4 га можна побачити 12 видів ковили, зокрема: найкрасивішу, Лессінга, волосисту, азовську, Браунера, відокремлену, вузьколисту, дивну, пухнастолисту, облудну, українську та шорстку. Незабутнє враження справляють у травні десятки гектарів яскраво-червоної півонії тонколистої. Особливо великі площі її на схилі балки Брандта північної експозиції. У «Хомутовському степу» росте також три види тюльпанів: Шренка, змієлистий та дібровний. Заслужує на увагу природна ділянка тюльпана, який перебуває на стадії видоутворення. За нею проводяться спостереження вже протягом 27 років.

У листопаді 2014 року, під час російсько-української війни, терористи з «Донецької Народної Республіки» захопили заповідник, вигнали працівників під приводом «націоналізації» заповідника й поставили своїх людей. Працівники заповідника переїхали до села Куйбишеве Запорізької області, де розташовується інше відділення Українського степового заповідника – «Кам'яні могили».

«Кам'яні могили» – гірська країна серед неозорої рівнини. Лише в цьому місці ростуть такі відомі вузьколокальні ендеміки, як деревій голий та волошка несправжньооблідолускова. В ущелинах скель знайшли притулок 8 видів папоротей – представників північної флори. Викликають захоплення галявинки косариків тонких, орхідей запашної і блощичної по невеликих улоговинах, а навесні – золотаві віночки авринії скельної, що уквітчують гори. «Кам'яні могили» – це ще і унікальна геологічна пам'ятка, що в незайманому стані збереглася до наших днів.

«Крейдова флора» – фактично єдина значна за розмірами заповідна ділянка кретофільної флори в Україні, що збереглася в задовільному стані. Заповідник розташований на правому крутому

березі річки Сіверський Донець між селами Закітне та Піскунівка. Лісові угруповання у цьому відділенні займають площу 344 га, половина її припадає на сосну крейдову, а половина – на байрачні діброви. З кретофільних видів виділяються дворятник крейдовий, дрік донський, гісоп крейдяний, громовик донський, дзвінець крейдовий, ранник крейдовий, шоломниця крейдова.

Кальміуський заповідник – наймолодший з відділень УСПЗ, являє собою кам'янистий степ із відслоненнями гранітів, що присутні не тільки у вигляді скель на схилах долини річки Кальміус, але також як плоскі гранітні відслонення на вододільних височинах. Вік гранітів становить 560 млн років. На території заповідника зростають лучно-степові, степові, петрофітні степові, лучно-болотні та водні види. У флористичний список входять полин, шавлія, ранник, тюльпан гранітний. Уздовж річки росте очерет і водні трави. Багато рослин занесені до Червоної книги України: грабельки Бекетова, чебрець кальміуський, чебрець несправжньогранітний, ранник донецький, ранник гранітний, шипшина донецька, шафран сітчастий, гіацинтка Палласа, тюльпан гранітний, тюльпан змієлистий, сон лучний, ковила гранітна, дельфіній червоний.

Загальна кількість видів судинних рослин становить 1064. З них у «Хомутовському степу» зростають – 604, у «Кам'яних могилах» – 468, «Крейдовій флорі» – 490. Серед цих рослин хвоцє-подібних – 3 види, папоротєподібних – 8 видів, голонасінних – 4 види, покритонасінних – 1050 видів. Із несудинних рослин у заповіднику зростають 103 види мохоподібних, 145 видів лишайників. Також тут нараховується 110 видів справжніх грибів. До Європейського червоного списку занесено 11 видів рослин: астрагал шерстистоквітковий, гісоп крейдяний, дрік донський, калофака волзька, карагана скіфська, ковила Залеського, ластовень азовський, пирій ковилолистий, ранник крейдовий, гвоздика ланцетна тощо. До Червоної книги України віднесено 58 видів рослин: волошка несправжньоблідолускова і Талієва, шафран сітчастий, дельфіній яскраво-червоний, дворятник крейдяний, коручка темно-червона, рябчик руський, косарики тонкі, гісоп крейдяний, зморшок степовий, гніздівка звичайна, півонія тонколиста, сосна крейдова,

ранник крейдовий тощо. У заповіднику охороняються 45 ендемічних видів рослин.

Особлива гордість Українського степового природного заповідника – ковила, якої тут налічується 14 видів. За цим показником він не має собі рівних у світі.

Різноманітний у заповіднику і тваринний світ. Загалом у заповіднику мешкає близько 7300 видів тварин. Найбільш різноманітні комахи, яких тут налічується близько 6000 видів та павукоподібні – близько 1000 видів. З хребетних тварин у заповіднику відмічено 15 видів риб, 9 – земноводних, 6 – плазунів, 190 – птахів та 54 види ссавців. До Європейського червоного списку занесено 12 видів місцевих тварин: сліпак звичайний, перев'язка звичайна, могильник, дрофа (пролітний вид), деркач, п'явка медична, коник-товстун степовий, дибка степова, мнемозина, поліксена та ін.; до Червоної книги України – 45 видів: тхір степовий, їжак вухатий, гадюка степова, полоз жовточеревий, мідянка, горностаї, норка звичайна, борсук, вівсянка чорноголова; дуже багато безхребетних тварин: бражник мертва голова, ведмедиця Гера, вусач земляний хрестоносець, джміль глинистий, джміль пахучий, дибка степова, коник-товстун степовий, ксилокопа фіолетова тощо.

Значна кількість рідкісних птахів трапляється лише взимку або при перельотах навесні та восени (сорокопуд сірий, дрофа, підорлик великий, орел степовий, орел-карлик, лунь польовий, кроншнеп великий, зміїд, журавель степовий).

6.6. Карпатський біосферний заповідник

Карпатський біосферний заповідник – один із найбільших природоохоронних об'єктів України. Займає площу 66417,4 га. Найвища вершина України (гора Говерла, 2061 м), легендарні Близниці, високогірні озера, географічний Центр Європи, Долина нарцисів, всесвітньо відомі букові праліси, найбільша карстова печера Українських Карпат Дружба – лише частина його території. Тут представлено все ландшафтне і біологічне різноманіття

Українських Карпат – від передгір'я до субальпійських та альпійських лук (180 – 2061 м над рівнем моря).

Заповідник розташований в межах Рахівського, Тячівського, Хустського та Берегівського районів Закарпатської області і складається з 8 територіально ізольованих масивів: Свидовецького, Черногірського, Кузій-Трибушанського, Мармароського, Угольсько-Широколужанського, Долини нарцисів, а також двох ботанічних заказників державного значення – "Чорна Гора" та "Юліївська Гора.

Територія розділена на чотири функціональні зони: заповідну, буферну, антропогенних ландшафтів та регульованого заповідного режиму. 1968 р. – Постановою Уряду УРСР створено Карпатський державний заповідник на площі 12672 га. 1993 р. – Рішенням Секретаріату програми МАБ установу включено до Всесвітньої мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. 1993 р. – Указом Президента України на базі Карпатського природного заповідника утворено Карпатський біосферний заповідник. 1990, 1997, 2002, 2007, 2010 рр. – Постановою Уряду України й Указами Президента України територію заповідника розширено до 58035,8 га. 1997, 2002, 2007, 2012 рр. – Карпатський біосферний заповідник нагороджено Європейським дипломом Ради Європи для природоохоронних територій. 2007 р. – букові праліси заповідника площею 20980,5 га включено до Списку Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО. 2017 р. – на прилеглих до заповідника землях утворено територію сталого розвитку (транзитну зону) площею 136,9 тис. га. 2017 р. – окремі території включені до мережі Wilderness (дикої природи). 2019 р. – урочище Озірний-Бребенескул, масив Долина нарцисів та карстова печера Дружба отримали статус водно-болотних угідь міжнародного значення під егідою Рамсарської конвенції .

Найбільші в Європі масиви букових пралісів, які входять до складу об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи". Унікальні високогірні екосистеми з озерами льодовикового походження. Найвищі гірські

вершини Українських Карпат: Говерла, Бребенескул, Петрос, Близниці, Піп Іван Мармароський та інші.

Багате біорізноманіття – 320 видів хребетних та близько 5 тисяч видів безхребетних тварин, понад 5 тисяч видів рослин і грибів, з яких близько 500 видів є рідкісними та ендемічними.

Територія заповідника включає 6 заповідних масивів у 4 районах Закарпатської області. Природа по-справжньому унікальна та багата. Заповідник охопив найцінніші природні ділянки, що збереглися практично незайманими до наших часів. Тут налічується понад 1000 видів вищих судинних рослин і близько 300 видів хребетних тварин. До Червоної книги України внесені 62 види рослин та 72 види тварин. Трапляються такі рідкісні тварини, як бурій ведмідь, рись, карпатський тритон, лісовий полоз, чорний лелека, пугач та інші.

Заповідник відомий багатьма унікальними об'єктами: Долиною нарцисів, озером Бребенескул, горою Говерлою, музеями екології гір та історії природокористування Карпат. Уже більш ніж 20 років тут виходить екологічний журнал "Зелені Карпати".

Щороку заповідник відвідує велика кількість туристів, що призводить до рекреаційного перенавантаження та, як наслідок, знищення деяких видів і забруднення території. Особливо негативний вплив туристів помітний на Чорногірському масиві.

Карпатський біосферний заповідник залишається унікальним куточком природи, збереження якої має глобальне міжнародне значення. Це чудове місце для знайомства з диким світом природи, традиціями карпатського регіону, активного відпочинку та оздоровлення.

Указом Президента В. Ющенка від 14 січня 2010 р. Карпатський біосферний заповідник повинен був бути розширений, однак Указ не виконаний. У заповіднику проектом організації території дозволено розчищення річищ гірських річок і потоків у заповідній зоні протяжністю 319 км, що є порушенням закону. У серпні 2007 р. журнал «Україна за кермом» організував заїзд автомобілів на гору Говерла по території Карпатського заповідника та Карпатського

національного парку, що було грубим порушенням закону. У 2013 р. в Карпатському біосферному заповіднику було вирубано 434 га лісу. Постійним місцем порушення природоохоронного законодавства є філія заповідника «Долина нарцисів». У травні, коли там квітнуть нарциси, тисячі екскурсантів заходять в «Долину», топчуть їх, рвуть нарциси. Заповідник не має змоги зупинити цей потік порушників.

6.7. Ічнянський національний природний парк

Передісторія створення нашого парку тривала близько 30 років. Різні установи в різні роки розробили і опублікували декілька проектів Ічнянського національного природного парку. Організаційні заходи щодо заснування Ічнянського національного природного парку, до якого мало увійти до 20 тис га лісових угідь з луками, болотами, ставками і річками Ічнянського та Прилуцького районів розглядались ще у середині 70 років минулого століття.

В 1987 році Інститутом ботаніки при Академії наук Української РСР був розроблений проект, за яким парк площею 25 тис га планувалося створити на території Ічнянського та Прилуцького районів, на південний захід від міста Ічні, у верхній течії річки Удай. У 1988 році був опублікований проект парку, розроблений науковцями Гіпрограду. Відповідно до цього проекту Ічнянський національний природний парк мав би бути площею 15 тис га.

22 вересня 1994 року Верховна Рада затвердила програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні. Цією програмою було передбачено створення на території нашої області до 2001 року двох національних парків «Ічнянського» та «Мезинського». Було зроблено вибір земельної ділянки під національний парк «Ічнянський», одержано дозволи на його створення від Мінекобезпеки України та Чернігівської обласної ради. За цією програмою парк передбачався площею понад 70 тис га.

У 2002 році науковим центром заповідної справи при Міністерстві екології та природних ресурсів України був розроблений

проект створення Ічнянського національного природного парку. Саме цей проект і був втілений в життя.

21 квітня 2004 року Президентом України був підписаний Указ про створення Ічнянського національного природного парку.

Загальна площа Парку становить 9665,8 га, в тому числі 4686,1 га земель, що надаються йому в постійне користування та 4979,7 га земель, що включаються до складу без вилучення у землекористувачів (Дендрологічний парк загальнодержавного значення «Тростянець» – 204,7 га та Прилуцьке державне лісгосподарське підприємство – 4775 га).

Збереження, відтворення цінних природних, історико-культурних комплексів та природних об'єктів у верхів'ях р. Удай, включаючи підтримання та забезпечення екологічної природної рівноваги в регіоні .

Створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних комплексів та об'єктів. Організація та здійснення наукових досліджень. Проведення екологічної освітньо-виховної роботи. На території парку відповідно до природоохоронного законодавства виділяють такі функціональні зони: заповідна зона, зона регульованої рекреації, зона стаціонарної рекреації, господарська зона.

Для кожної зони з урахуванням її наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, встановлюється диференційований режим щодо їх охорони, відтворення та використання.

Заповідна зона призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів. В межах зони регульованої рекреації проводиться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць. В цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристичних маршрутів і екологічних стежок.

Зона стаціонарної рекреації призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів інших стаціонарних об'єктів обслуговування відвідувачів парку.

В межах господарської зони проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, що включені до складу парку, на яких господарська діяльність здійснюється з додержанням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Розподіл земель Ічнянського національного природного парку за категоріями земель (га)

- Лісовкриті території – 8300,95
- Болота – 1098,36
- Піски – 178,92
- Під водою – 85,77
- Пасовища – 1,79

Території природно-заповідного фонду у складі НПП «Ічнянський»

Нерідко, оголошенню національного парку або заповідника передують створення одного або кількох об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення. В результаті, великий НПП фактично поглинає раніше створені ПЗФ. Проте їхній статус зазвичай зберігають.

До складу території національного природного парку «Ічнянський» входять такі об'єкти ПЗФ України:

- Гідрологічний заказник місцевого значення «Князьки»
- Гідрологічний заказник місцевого значення «Довгий Яр»
- Ландшафтний заказник місцевого значення Урочище «Кути»
- Ландшафтний заказник місцевого значення «Волик»
- Лісовий заказник місцевого значення «Кути»
- Лісовий заказник місцевого значення «Луги»

- Лісовий заказник місцевого значення «Софіївка-Романівщина»
- Заповідне урочище «Софіївка»
- Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Багатовіковий дуб»

Територія парку складена переважно осадовими породами неогенового віку, представленими пісками та глинами. Трапляються чорноземні та підзолисті ґрунти.

Клімат території парку, як і решти Полісся, помірно континентальний, з м'якою зимою та теплим літом. Середньорічна температура повітря становить $+6^{\circ}\text{C}$, середня температура січня -7°C , липня $+19^{\circ}\text{C}$, кількість днів з температурою понад $+10^{\circ}$ – 158, а з температурою -10°C і нижче – 45. Територія парку характеризується помірною зволоженістю. Середня кількість опадів становить 566 мм на рік, з яких 70 % випадає в теплий період року. Висота снігового покриву взимку становить 15—17 см.

Рослинний покрив на 60 % складають лісові комплекси, що фрагментарно поширені по всій території парку і займають близько 16 % його загальної площі. За складом порід переважають дубово-соснові, дубові та грабово-дубові ліси. На території парку трапляється біологічний феномен співдомінування дуба, граба, клена та липи. Така комбінація порід в інших регіонах України не трапляється. Рідкісним угрупованням є дубово-грабовий ліс барвінковий.

Велике наукове значення мають види, занесені до Червоної книги України: пальчатокорінник м'ясочервоний та травневий, коручка чемерникоподібна, лілія лісова, плаун річний тощо, а також регіонально-рідкісні види. Великої уваги заслуговують види лікарських рослин, що зростають на території парку.

Для забезпечення розвитку еколого-освітньої діяльності на території Ічнянського НПП адміністрацією установи було прийнято рішення про створення на території парку (без вилучення), в зоні стаціонарної рекреації, на базі колишнього табору відпочинку для школярів в м. Ічня еколого-освітнього центру, з метою створення

умов для проведення еколого-освітньої роботи із шкільною та студентською молоддю протягом календарного року. Цей об'єкт одночасно зможе прийняти до 60 осіб для довгострокового перебування. Тут планується актовий зал, приміщення для харчування, візит-центр, музей природи, музей народознавства, наукова лабораторія та наукова бібліотека.

У 2006 році затверджено Положення про еколого-освітній центр Ічнянського національного природного парку, в якому зазначено, що еколого-освітній центр створено з метою зміцнення та розширення взаємодії з громадськістю, сприяння всебічного розгляду і вирішення на високому професійному рівні питань, пов'язаних з екологічним вихованням населення та пропагандою природоохоронних знань. Діяльність еколого-освітнього центру, як методичного центру природоохоронної роботи в регіоні, передбачає співпрацю з різними установами, які зацікавлені у вирішенні природоохоронних проблем чи мають безпосередній вплив на формування свідомості і культури особистості. Основні завдання еколого-освітньої роботи центру визначаються з урахуванням програм і планів роботи Ічнянського НПП. Створення еколого-освітнього центру передбачено Проектом організації території парку. Об'єкт довгий час не використовувався, тому потребує капітального ремонту.

Капітальний ремонт та введення в експлуатацію еколого-освітнього центру дозволить:

- відновити районний осередок літнього відпочинку для дітей, учнів та студентської молоді Чернігівщини і всієї України;
- сприяти оздоровленню та еколого-освітньому навчанню більше 250 дітей;
- надавати допомогу у відпочинку дітям малозабезпечених сімей та сімей учасників бойових дій;
- організувати національні та міжнародні наукові семінари у міжсезонний період;
- використовувати цю базу для ведення гуртків та уроків екологічного спрямування;

- поширювати екологічну свідомість та підтримку національного парку серед населення та відвідувачів;
- забезпечити розвиток туризму та рекреації.

6.8. Мезинський національний природний парк

Цей парк заснований згідно з указом Президента України у лютому 2006 року завдяки наполегливій ініціативі Героя України і Героя Соціалістичної праці, тодішнього керманіча агрофірми «Авангард» Олександра Боровика та ентузіазму тодішнього заступника директора агрофірми Ніни Симоненко й знаного на Чернігівщині краєзнавця і археолога Василя Куриленка.

Загальна площа Парку становить 31035,2 га, в тому числі 8543,9 га земель, що надаються йому в постійне користування, та 22491,3 га земель, що включаються до його складу без вилучення у землекористувача. Мезинський Національний природний парк став справжнім осередком науково-дослідницької діяльності. Тут вчені досліджують багатющу фауну і флору Полісся, її незаймані ліси, озера, річки і болота. Це також унікальне місце для краєзнавців і археологів, де ще збереглися залишки помешкань кроманьйонської доби пізнього палеоліту з кісток мамонтів та стародавні прикраси пращурів, різьблені на подібних рештках вимерлих тварин.

На руслі Десни та її приток в радіусі 30 км від с. Мезина на відріжку від Коропа до Новгород-Сіверського знаходиться ціла низка прадавніх поселень, де збереглися залишки земляних укріплень, культурний шар, в якому археологи знаходять старовинні предмети життя та діяльності людей. На території парку виявлено також 58 пунктів доби неоліту та ряд городищ юхнівської культури. Мезинське поселення 20 тис. років до н.е. є однією з найвизначніших пам'яток світового значення. Воно знаходиться на схилі балки, що виходить в долину Десни. В селі Мезин діє археологічний науково-дослідний музей.

Основна роль в системі Національного природного парку "Мезинський" належить історико-культурним пам'яткам, що

знаходяться в межах Коропського району, для збереження ландшафтних комплексів середньої низини річки Десни.

Територія Мезинського національного природного парку відноситься до Новгород-Сіверського Полісся, Новгород-Сіверського фізико-географічного району та простягається вздовж правого берега р. Десна. Кліматичні умови території парку, як і клімат Новгород-Сіверського Полісся, більш континентальний, ніж в інших поліських областях. Зима відносно холодна та сніжна. Середня річна температура повітря становить $+6\text{ }^{\circ}\text{C}$, січня – $-7,9\text{ }^{\circ}\text{C}$, липня – $+19,4\text{ }^{\circ}\text{C}$. Безморозний період триває близько 160 днів. Середня сума опадів становить 590—640 мм, більша частина яких випадає у теплу пору року. Середня тривалість періоду з стійким сніговим покривом становить 110—115 днів, середня висота снігового покриву – 21-22 см.

На території парку протікають р. Десна із невеликими правобережними притоками – річками Студинка, Криста, Головесня, Хвостинка. В заплаві р. Десни збереглося багато стариць та озер, серед яких найбільшим є озеро Хатинь, площею 50 га. Болота займають незначні площі і розташовані на півночі парку двома невеликими масивами.

У центральній та північній частині Мезинського національного парку на схилах ярів та балок переважають дерново-підзолисті супіщані і суглинисті ґрунти, а також сірі опідзолені суглинисті ґрунти на лесовидних суглинках. Південна та західна частини парку в заплаві р. Десна заболочені. Ґрунтовий покрив тут в основному представлений торфами та дерновими оглеєними і глеюватими ґрунтами. Надзаплавні тераси складені потужними пісками з дерновими слабопідзолистими та світло-сірими лісовими ґрунтами.

Основними ґрунтоутворюючими породами є лесовидні суглинки. Домінуючими ґрунтами є сірі опідзолені пилувато-легко-суглинисті й супіщані та дерново-середньо-підзолисті та опідзолені чорноземи. На схилах ярів представлені ці ж ґрунти, але різного ступеню змитості. У центральній та північній частині Мезинського національного парку на схилах ярів та балок переважають дерново-

підзолисті супіщані і суглинисті ґрунти, а також сірі опідзолені суглинисті ґрунти на лесовидних суглинках. Південна та західна частини парку в заплаві р. Десна заболочені. Ґрунтовий покрив тут в основному представлений торфами та дерновими оглеєними і глеюватими ґрунтами. Надзаплавні тераси складені потужними пісками з дерновими слабопідзолистими та світло-сірими лісовими ґрунтами.

В цілому ландшафти даної території – перехідні від поліських до лісостепових. Дана територія має найбільшу еродованість та оголення корінних порід. Долина Десни та її правобережні притоки, балки та яри розрізають всю товщу антропогенових та палеогенових відкладів і глибоко врізаються в товщу відкладів крейди. Територія Мезинського НПП характеризується сильно розчленованим рельєфом, що обумовлює наявність різноманітних місцевостей. Серед них слід виділити такі основні групи як моренні-воднольодовикові рівнини, схиліві місцевості, надзаплавні тераси, сучасні річкові заплави, ерозійна сітка. В ґрунтоутворюючих процесах на території Мезинського НПП значну роль відіграють корінні породи – древньоалювіальні і воднольодовикові піски, супіски та суглинки, морена і лесовидні суглинки. Вирівняні поверхні представлені в основному підзолистими та світло-сірими ґрунтами на пісках різної потужності.

Природна рослинність цієї території не зазнала значних змін в результаті діяльності людини, вона представлена лісами, чагарниками, луками, болотами та водним і прибережно-водним типами рослинності. Переважаючим типом рослинності є лісовий, в якому превалюють дубові, липово-дубові, кленово-липово-дубові ліси, в яких дуб завжди формує перший ярус з домішками інших порід. Другий ярус створюють липа серцелиста та клен гостролистий. В лісах добре розвинуті яруси підліску та травостою.

Дубові ліси займають значні площі в центральній частині парку на схилах ярів і балок різних експозицій крутизною від 5° до 30°, а також покривають плато на нерозораних ділянках. Серед дубових лісів переважають середньовікові та досягаючі, стиглих

деревостанів збереглося мало. Для них характерний середньобонітетний і високозімкнутий (0,7) одноярусний деревостан, сформований віковими дубами. Вони досягають 23-27 м висоти і мають стовбури 36-44 см в діаметрі. Густий підлісок формує висока (до 5 м) ліщина. В трав'яному покриві домінують, в залежності від екологічних умов, яглиця звичайна, зірочник лісовий, осока волосиста, підмаренник пахучий. Липово-дубові та кленово-липово-дубові ліси, основні масиви яких зосереджені в урочищі "Дібровка", що знаходиться біля с. Великий Ліс, займають вузькі міжбалочні шпилі та круті (25-35°) схили. За віком переважають середньовікові та досягаючі деревостани. Перший ярус сформований дубом з домішкою ясена. Вікові дуби досягають 23-25 м висоти з діаметром стовбурів 35-40 см. Другий ярус нижчий на 4-6 м, утворений липою серцелистою та кленом гостролистим. Густий і високий підлісок утворює ліщина. В травостої домінують яглиця звичайна та осока волосиста.

В західній частині парку, в урочищі "Рихлівська дача" поширені похідні грабово-дубових лісів. Одноярусний і дуже густий деревостан в різних співвідношеннях утворюють граб звичайний, дуб, ясен, осика, береза повисла, липа серцелиста. Ці ліси цікаві тим, що граб звичайний тут знаходиться на східній межі свого поширення. На давніх порубках дубових, липово-дубових, кленово-липово-дубових лісів виникають похідні угруповання, представлені осиково-березово-широколистяними лісами, які розміщені переважно в східній частині парку, та березовими лісами, що зростають у його північній частині.

Луки на території парку зосереджені переважно в заплаві р. Десна, в меншій мірі у заплавах її приток – Студинки, Хвостинки, Криски, Восковухи, заплави яких тут частіше заболочені. В межах парку заплава р. Десна має ширину 2-4 км і характеризується відсутністю заплавних лісів та незначною кількістю чагарників. Це свідчить про активне використання у минулому луків в якості сіножатей та пасовищ.

Заплавні луки представлені справжніми і золотистими луками. Серед перших переважають лисохвостові та тонкомілицеві. Лисохвостові угруповання займають вирівняні та плоскі гриви в прирусловій, рідше в центральній частинах заплави, а тонкомілицеві – підвищені місця в прирусловій і центральній частинах заплави. Дані угруповання характеризуються густим (90-100%) і високим (70-90 см) травостоєм, які нараховують у своєму складі до 30 видів. Зниження навколо старичних озер займають болотисті луки, представлені угрупованнями бекманії звичайної та мітлиці повзучої. На схилах південних експозицій балок, місцями в плакорних умовах прияружних ділянок, трапляються фрагменти суходільних луків, представлених угрупованнями тонконога вузьколистого. Болота на території парку зосереджені в заплаві р. Десна та її приток і не займають значних площ. Болотна рослинність представлена евтрофними трав'яними болотами, серед яких переважають угруповання осоки гострої та лепешняка великого. На території парку багато стариць та старичних озер, більша частина яких заросла частково чи повністю. В них переважають угруповання тілоріза алоєвидного та стрілолиста звичайного.

За попередніми даними тут відмічено зростання 220 видів судинних рослин, з них до Червоної книги України віднесено водяний горіх плаваючий, сальвінію плаваючу, пальчатокорінник м'ясочервоний та травневий. Два перших види охороняються також згідно з Бернською конвенцією. На території парку відмічено наявність 5 водних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України: формації глечиків жовтих, латаття білого, латаття сніжно-білого, водяного горіха плаваючого, сальвінії плаваючої.

Тваринний світ Мезинського НПП відзначається цінністю та видовим різноманіттям, про що свідчить виявлення близько 2200 видів, з них 85 занесено до Червоної книги України (2009). Фауна хребетних тварин досліджена досить непогано і становить 332 види: круглороті та риби – 41 вид, земноводні та плазуни – 19 видів, птахи – 224 види та ссавці – 48 видів. Завдяки привабливому зовнішньому вигляду, різноманітності поведінки, та легкістю спостереження

птахи стали улюбленим об'єктом любительської орнітології або бердвочінгу.

Які ж цікавинки пташиного світу можна побачити на території Мезинського парку? Ділянка заплави Десни має першочергове значення для перелітних водоплавних птахів, що здійснюють сезонні переміщення по Дніпрово-Деснянському міграційному шляху. Багато птахів використовують заплавні біотопи і як місця зупинок для відпочинку під час міграцій. З такою ж метою можуть використовувати цей відрізок долини Десни і птахи, що летять широтним Поліським міграційним шляхом. Восени, на затоплених повінню деснянських луках, збираються багаточисельні зграї качок, гусей, куликів та інших навколородних птахів. На жаль, в зв'язку з посухою останніх років та аномально теплою зимою, в цьому році весняний проліт не виражений і птахи не утворюють значних скупчень. Біля озер часто можна помітити чапель. Біла чапля – справжня красуня. А ось родич білої чаплі – бугай – рідко потрапляє на очі, ховається в очеретяних заростях і активний переважно вночі.

Влітку на заплавних луках чути дивне деренчання. Це крики деркача – птаха-пішохода. Змусити його злетіти – важка справа та і літає він погано. Деркач прошмигне в траві тихенько і сховається... Зараз є популярне розведення японських перепелів. Їхні яйця та м'ясо високо цінується. А на наших луках та полях можна зустрітися з його найближчим родичем – звичайним перепелом. Крики самців, що в народі зазвичай передають як «спать пора, спать пора», чути переважно ввечері.

Бджолоїдка і рибалочка – птахи-діаманти, своєю яскравістю не поступаються папугам. Гніздяться в норах, що риють у стрімких кручах. Бджолоїдка живиться комахами, а рибалочка полює на мальків на мілководді.

Що денні хижі птахи живляться переважно мишовидними гризунами, птахами, рибою – це відомо всім. Але серед них є справжній гурман – осоїд, що живиться личинами ос та джмелів, вистежуючи траси польоту комах і знаходить їхні гнізда.

Вздовж східного та південно-східного кордону парку несе свої води красуня Десна. Близько 50 км заплави річки ввійшло до території парку. Іхтіофауна Десни та заплавних водойм відрізняється великим різноманіттям. До звичайних видів належить щука (*Esox lucius*), плітка (*Rutilus rutilus*), верховодка (*Alburnus alburnus*), плоскирка (*Blicca bjoerkna*), головень (*Squalius cephalus*), білизна (*Aspius aspius*), окунь (*Perca fluviatilis*), йорж (*Gymnocephalus cernuus*), йорж-носар (*Gymnocephalus aserinus*). Менш численними є ялець звичайний (*Leuciscus leuciscus*), краснопірка (*Scardinius erythrophthalmus*), лин (*Tinca tinca*), лящ (*Abramis brama*), карасі срібний (*Carassius gibelio*) та звичайний (*Carassius carassius*), сом (*Silurus glanis*), в'юн (*Misgurnus fossilis*), підуст (*Chondrostoma nasus*). Рідкісними видами є минь річковий (*Lota lota*), судак (*Sander lucioperca*), в'язь (*Leuciscus idus*), синець (*Ballerus ballerus*), сопа (*Ballerus sapa*), чехоня (*Pelecus cultratus*). Одиначними екземплярами трапляється стерлядь (*Acipenser ruthenus*), марена дніпровська (*Barbus borysthenicus*), вугор річковий (*Anguilla anguilla*) та мінога українська (*Eudontomyzon mariae*). Звертає увагу багаточисельність риб реофільного комплексу, таких як головень, білизна, йорж-носар, ялець звичайний, що є досить звичайними на території парку. Це свідчить про гарну збереженість корінного русла Десни.

Батрахо-герпетофауна парку налічує 12 видів земноводних та 7 видів плазунів. Звичайними можна назвати тритона звичайного (*Lissotriton vulgaris*), кумку (*Bombina bombina*), часничницю (*Pelobates fuscus*), ропух сіру (*Bufo bufo*) та зелену (*Bufo viridis*), квакшу (*Hyla arborea*), комплекс зелених жаб (*Rana ridibunda*, *Rana lessonae*, *Rana esculenta*), трав'яну (*Rana temporaria*) та гостроморду (*Rana arvalis*), ящірку прудку (*Lacerta agilis*) та вужа звичайного (*Natrix natrix*). Рідкісними видами є тритон гребінчастий (*Triturus cristatus*), живородна ящірка (*Lacerta vivipara*), веретільниця ламка (*Anguis fragilis*), гадюка (*Vipera berus*), черепаха болотяна (*Emys orbicularis*) та мідянка (*Coronella austriaca*).

Фауна ссавців парку досліджена в цілому непогано, лише мікромамалії та рукокрилі потребують більш детального вивчення. Із ссавців у лісових біотопах фон складають мишовидні гризуни, які є найбільш численними на ділянках, що прилягають до сільсько-господарських угідь та перелогів. До звичайних видів парку належать: їжак білочеревий (*Epinaceus rumanicus*), кріт європейський (*Talpa europaea*), бурозубка звичайна (*Sorex araneus*), куниця звичайна (*Martes martes*), лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*), ласка (*Mustela nivalis*), заєць сірий (*Lepus europaeus*). Досить поширені в регіоні козуля європейська (*Capreolus capreolus*) та свиня дика (*Sus scrofa*). Останній вид за останні роки збільшив чисельність і завдає помітної шкоди. З видів Червоної книги України місцями зустрічається горностаї (*Mustela erminea*), тхір лісовий (*Mustela putorius*) та видра річкова (*Lutra lutra*).

Безхребетні тварини відіграють величезну роль в природних біоценозах. Вивчення їх дуже важке в зв'язку з величезною кількістю видів та великим різноманіттям. Фауна безхребетних тварин Мезинського парку вивчена недостатньо. Відомо близько 1850 видів.

Із рідкісних видів, занесених до Червоної книги України, тут відмічено 24 види: дозорець-імператор, вусач мускусний, джміль пахучий, кордулегастер кільчастий, махаон, стерлядь, мідянка, пугач, лелека чорний, журавель сірий, змієїд, лунь степовий, горностаї, видра річкова, борсук, норка європейська і ін. Із видів, занесених до Європейського червоного списку, у парку мешкають вовк, деркач, п'явка медична, коромисло лучне, гноїд рогатий, мурашка руда лісова і ін., загалом 14 видів тварин. На території парку мешкають також 42 види мисливських тварин, зокрема заєць сірий, бобер річковий, лисиця, єнотовидний собака, гуска сіра, гуска велика білолоба, гуменник, крижень, шилохвіст, свищ, куріпка сіра, перепел, лиска, курочка водяна, турухтан, чорниш, фіфі, перевізник, бекас, дупель і ін. Із видів, що підлягають особливій охороні згідно з Бернською конвенцією, на території парку відмічено мешкання 71 виду тварин: норець малий, бугай, бугайчик, шуліка чорний, канюк

звичайний, чапля велика біла, рибалочка, бджолоїдка звичайна, одуд, ремез, шиглик, жерлянка червоночерева, ропуха зелена, квакша звичайна і ін.

До складу Мезинського НПП увійшло 8 існуючих природно-заповідних об'єктів, які мають статус заказників:

1. "Рихлівська дача" ландшафтний заказник загальнодержавного значення.
2. "Дубравка" ботанічний заказник місцевого значення.
3. "Мезинська Швейцарія" ландшафтний заказник місцевого значення.
4. "Криничне" ландшафтний заказник місцевого значення.
5. "Свердловський" ландшафтний заказник місцевого значення.
6. "Жуків яр" ландшафтний заказник місцевого значення.
7. "Зміївщина" ландшафтний заказник місцевого значення.
8. "Вишенська дача" лісовий заказник місцевого значення.

Територія Мезинського національного природного парку охоплює 17 населених пунктів, всі з яких – села. Загальна кількість населення, яке в них проживає станом на 01.01.2016 р. становить 3 926 чоловік. Територія слабо урбанізована. Мезинський НПП поділяється на 2 природоохоронні науково-дослідні відділення (ПОНДВ): Хотинське та Рихлівське. Рихлівське ПОНДВ поділяється на 9 обходів загальною площею 3 728 га. Хотинське – 10 обходів, 4358 га. Основними завданнями Парку є:

– збереження цінних природних комплексів та об'єктів Полісся, підтримання та забезпечення екологічної рівноваги в регіоні;

– проведення науково-дослідної роботи по вивченню природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;

– створення умов для організованого туризму, екскурсій, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних

умовах з додержанням встановленого режиму охорони його природних комплексів та об'єктів;

– відновлення осередків місцевих художніх промислів – кераміки, ткацтва, народного малярства та інших видів народної творчості тощо.

– проведення екологічної освітньо-виховної роботи тощо.

На території парку розташовані близько 50 пам'яток археології. Серед них всесвітньовідома Мезинська палеолітична стоянка, вік якої нараховує майже 20 тисяч років. Село Мезин розташовано на березі Десни за 47 км від районного центру смт Короп. На теренах села у 1908 році було виявлено поселення кроманьйонців доби пізнього палеоліту – родового колективу періоду матріархату. Основне заняття його – полювання на диких тварин. Тут знайдено залишки жителів, що будувалися з кісток мамонтів. Надзвичайну цінність мають знахідки творів найдавнішого мистецтва – орнаментовані статуетки з бивня мамонта, фігурки тварин, меандрові браслети, цілий набір музичних інструментів з кісток тварин, розфарбованих червоною вохрою. Нині на місці стоянки діє археологічний музей. Багато пам'яток різних епох та археологічних культур збереглося у селах Бужанка, Курилівка, Свердловка, Радичів, Черешеньки.

Територія Мезинського НПП стала базою 2 наукових експедицій: Мезинська археологічна експедиція на виконання «Обласної цільової програми археологічних досліджень у Чернігівській області на 2013–2020 рр.» (серпень 2018 р.) та експедиція Дослідної станції лікарських рослин ІАП НААН України в рамках виконання науково-дослідної теми «Генофонд рослин», з метою формування генетичного різноманіття Національного банку генетичних ресурсів рослин України (серпень 2018 р.). Для школярів місцевих шкіл ресурсами екоосвітян НПП проводяться еко-уроки, природоохоронні конкурси, акції, екотурніри, прокладені еколого-краєзнавчі маршрути.

Тут залишилося чимало чудових, незайманих куточків, де можна доторкнутися до первинної краси землі. Цей край чарує

своїми безкраїми лісами, прекрасними озерами та джерелами. Проте найбільш мальовничі краєвиди спостерігаються вздовж річки Десни. Характерною її особливістю є незарегульованість дамбами та загатами, наявністю затонів, стариць, серед яких безліч заболочених і піщаних островів.

Ця територія є надзвичайно привабливою, красивою та добре збереженою, а також вона відіграє важливе значення. Адже води Десни живлять чистою водою найголовнішу водну артерію України – могутній Дніпро, у басейні якого живе понад 10 млн. людей, а тому слід не допустити забруднення цієї території, а це означає дати мільйонам людей чисту воду і зберегти їхнє здоров'я. І все ж головним чинником збереження природного багатства є усвідомлення людиною, що саме вона може запобігти невинним втратам та зберегти це надбання для нащадків.

6.9. Міжрічинський регіональний ландшафтний парк

Міжрічинський регіональний ландшафтний парк був створений у червні 2002 року з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Розташований у межиріччі Дніпра й Десни (звідки й отримав назву) у південно-західній частині Чернігівської області, в Козелецькому та Чернігівському районах. Східна межа парку проходить по Десні, південна й західна – по межі Чернігівської області. В межах Козелецького району вона представлена переважно лісовим масивом на піщаній боровій терасі, частково – акваторією Київського водосховища, сільгоспугіддями, болотами, пісками. Площа парку 102 472,95 га. Загальна протяжність меж РЛП «Міжрічинський» становить близько 240 км. Це найбільший регіональний ландшафтний парк в Україні.

Рельєф парку переважно низинний. Головними водними артеріями є річки Дніпро та Десна з невеликими притоками. На півночі парку розташовані невеликі притоки Дніпра. Його західна

частина прилягає до Київського водосховища. Характерною особливістю району є наявність заболочених ділянок у заплавах, численних рукавів, проток, стариць, озер, блюдцеподібних западин. «Блюдця» – це замкнуті зниження овальної форми, які заповнюються весною повеневими водами. Окремі «блюдця» являють собою невеликі озера. Озера в заплавах трапляються переважно в старих руслах, старицях та рукавах.

Кліматичні умови Міжрічинського парку, як і в цілому на Чернігівському Поліссі, характеризуються, в порівнянні з фізико-географічними областями Правобережного Полісся, більш низькими температурами взимку, більшою тривалістю періоду зі сніжним покривом. Середня температура січня коливається від $-6,5^{\circ}\text{C}$ до -7°C . Середня температура липня становить $19-19,5^{\circ}\text{C}$. Середня річна температура $6-6,5^{\circ}\text{C}$. Абсолютний максимум температур для даної території досягає 39°C , а абсолютний мінімум становить 35°C . Тривалість безморозного періоду становить 150–175 днів. Середня кількість опадів становить 500–610 мм. Максимум опадів для цього району спостерігається в липні – 70-85 мм, мінімум – в лютому (до 30 мм). Перехід середньої добової температури повітря через 5°C відмічається навесні 9 квітня і восени 27 жовтня.

Ландшафт представлений 7 типами місцевостей: рівнина правобережжя Десни, піщана борова рівнина, прохідні долини колишніх річок, заплава Десни, заплава Дніпра, Київське водосховище.

Рослинність у Міжрічинському ландшафтно-регіональному парку можна поділити на такі групи: лісова, лучна, болотна, водна та прибережно-водна.

Лісова рослинність характеризується різноманітним ценотичним складом. Найбільш збережені природні ділянки цих лісів поширені в центральній та північній частинах парку – сосна досягає віку 70-80 років, зімкненістю 0,7. Ярус підліску в них майже не виявлений, поодинокі зростають горобина звичайна, а на зниженнях – крушина ламка. Покриття зелених мохів в цих лісах становить 70-80 % з переважанням плевроція Шребера. У розрідженому трав'яному покриві переважають плаун булавоподібний, ортилія

однобока, грушанка круглолиста, рідше – зимолубка зонтична. Тут зростають такі рідкісні види як скорзонера низька і волошка сумська, а також рідкісний вид – зелениця сплюснута, що занесений до Червоної книги України. На більш освітлених і відкритих ділянках – такі рідкісні види як сон лучний, занесений до Червоної книги України і сон розкритий, який охороняється Бернською конвенцією. Є значне поширення на північній та центральній території парку соснових лісів чорницево-зеленомохових та чорницевих, які, в цілому, є мало поширеними в цьому геоботанічному районі. Покриття травостою тут становить 60 %, домінує в ньому чорниця, а флористичне ядро утворюють такі види: брусниця звичайна, костяниця, одинарник європейський, веснівка дволиста, ожика волосиста, орляк і молінія блакитна. У масивах цих соснових лісів відмічені фрагменти угруповань плауна колючого, який занесений до Червоної книги України. На ділянках з більш багатими ґрунтами розміщуються соснові ліси з дубом в ярусі підліску та конвалією травневою у трав'яному покриві.

Лишайникові соснові ліси в межах парку трапляються фрагментарно, а також на островах Київського водосховища, із частково лишайниковим покриттям (лишайники роду кладонія). Тут відмічені такі види, як мучниця звичайна, поодинокі трапляється смілка литовська, занесена до Червоної книги України.

Лучна рослинність зосереджена в основному на заплаві Десни. Найбільш збережені справжні луки, які є досить різноманітними за ценотичним складом: тут поширені угруповання костриці лучної, тонконогу лучного, стоколосу безостого, пирію повзучого, польовиці велетенської, китника лучного, куничника наземного. У комплексі зі справжніми луками досить поширеними тут є болотисті луки, представлені угрупованнями осоки гострої, лепешняку великого, бекманії звичайної. Торф'яністі луки трапляються лише фрагментами у комплексі з болотистими і представлені угрупованнями щучника дернистого, місцями зі співдомінуванням дрібних осоки чорної та осоки просоподібної. Виявлена тут і місцезростання

реліктової папороті – вужачки звичайної, вона відмічена на справжніх луках в прирусловій частині Десни.

Характерними для цієї території є відкриті осокові болота, які раніше були поширені на болотному масиві Видра. Нині ж цей масив практично осушений і трансформований, збережені ділянки розташовані лише в його північній частині. Тут збереглись осоково-гіпнові болотні угруповання з осокою ситничкоподібною, які є рідкісними для Українського Полісся і розташовані тут на південно-західній межі поширення. Саме в цих ценозах була виявлена *береза низька – льодовиковий релікт*, рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. Тут відзначені також значні популяції болотної орхідеї – пальчатокорінника, також занесеної до Червоної книги України. Найбільші площі осокових боліт представлені на Бондарівському болоті, яке займає широке старорічище, спрямоване до р. Десна. Тут переважають обводнені осокові угруповання з осокою високою, відмічені угруповання осоки здутої, осоки гострої та рідше – осоки двотичинкової. Поширеними на болотних масивах є і чагарникові болота з переважанням верби попелястої, хоча тут відмічені й інші види верб – три тичинкова, розмаринолиста, а також *мирзинолиста, яка є льодовиковим реліктом*.

Болотні і лучно-болотні екосистеми парку зберігають цілу низку орхідних. Велику популяцію тут утворюють пальчатокорінник м'ясочервоний, меншу – травневий. У межах парку лише на Бондарівському болотному масиві виявлена рідкісна болотна орхідея – коручка болотна, а грейдери є місцем зростання найбільшої кількості видів орхідей – як лучно-болотних, так і лісових любка дволиста і зозулині сльози яйцеподібні. Мезотрофні болота, які є малопоширеними на Лівобережжі Дніпра, в межах парку відмічені на терасі Десни і в межиріччі Дніпра та Десни – це так звані «болота-блюдця». Одне з боліт такого типу утворилось в озерній улоговині біля озера Святе: тут наявні болотні угруповання різного ступеня розвитку – від тих, що лише вступають в стадію переходового болота, до тих, що майже досягли верхової (олігорофної) стадії з домінуванням в трав'яному покриві пухівки

піхвової. На мезотрофних болотах парку переважають угруповання осоки пухнатоплодої та осоки здutoї, куничника сіруватого, очерету звичайного на сфагновому покриві. На сфагнових болотах зростає ряд видів, характерних лише для цих екотопів – росичка середня, яка занесена до Червоної книги України, андромеда багатоліста, журавлина болотна, образки болотні.

Водна та прибережно-водна рослинність. Річка Десна в межах проєктованого парку характеризується широкою заплавою, в якій наявні значні за площею «стариці», місцями майже повністю зарослі водною рослинністю, значне поширення тут мають угруповання лататтєвих. У більш південній частині деснянської заплави, в ставку Біле Коропське, в складі німфейних угруповань, виявлена сальвінія плаваюча, занесена до Червоної книги України, поодинокі зростає жабурник звичайний та водяний різак алоєподібний.

Дніпровська заплава парку має свої особливості. Перш за все, це край Київського водосховища і водна рослинність має тут свою специфіку. По краю водосховища трапляються угруповання рдесників. Трапляються угруповання елодеї канадської. Угруповання німфейних трапляються тут окремими плямами. Характерними вздовж водосховища є угруповання водяного горіха плаваючого, занесеного до Червоної книги України, основні площі цих угруповань розташовані в північній частині парку неподалік від с. Сорокощичі. Угруповання сальвінії плаваючої трапляються окремими ділянками і не утворюють щільних заростей.

Прибережно-водна рослинність також має свої відмінності у деснянської заплави смуги утворює лепешняк великий, куга озерна, у прибережних смугах водойм місцями трапляються угруповання стрілолиста звичайного, поодинокі зростає сусак зонтичний, вех широколистяний, частуха подорожников. Місцями відмічені ценози ситняга болотного.

В тваринному світі переважають види, екологічно пов'язані з лісами межиріччя, луками і заплавами водоймами Десни та Дніпра, самою Десною та Київським водосховищем, а також окремими населеними пунктами. В його складі представлені види, які занесені

до Червоної книги України, Європейського та Міжнародного Червоних списків, Бернської конвенції, що охороняються на різних рівнях – від регіонального до міжнародного, а також тварини, що мешкають на південній межі розповсюдження. Із хребетних це такі види, як рись звичайна, чорниш, сорокопуд сірий. Умовно тваринний світ парку можна поділити на лісову і водно-болотну групи.

В тваринному населенні лісових масивів значну частину становлять ссавці, які представлені майже всіма рядами наземних ссавців, що мешкають в Україні. З парнокопитних найбільш звичайними на даній території є свиня дика, сарна європейська, лось та олень європейський. В південній частині парку відмічалась лань європейська, яка заходить на територію парку із Київської області. Із хижих тварин тут трапляються ласиця, куниця лісова, лисиця звичайна, вовк, а також види, що занесені до Червоної книги України – горностай та рись звичайна. Комахоїдні та гризуни представлені їжаком звичайним, бурозубкою звичайною, зайцем сірим, вовчками лісовим, сірим та горішниковим, вивіркою звичайною, мишами лісовою, жовтогорлою і полівкою рудою. З лісовою рослинністю пов'язані і ряд видів рукокрилих, таких як: вечірниця руда, нетопир лісовий, нетопир-карлик, кажан пізній – види, що охороняються Червоною книгою України. Із птахів в лісах найбільш численним та багатим є населення дендрофілів: фоновими видами тут є зяблик, вівчарик-ковалик і дрізд чорний; в меншій кількості трапляються зозуля звичайна, синиця велика, вивільга, вільшанка, дрізд співочий, а також деякі з дуплогніздників – мухоловка строката і дятел великий строкатий. Іноді трапляються жовна, горлиця звичайна, припутень, яструб великий, канюк звичайний, сова сіра, вальдшнеп, вівчарик весняний, зеленяк, сойка і крук; зрідка трапляється осоїд. Для чагарникових заростей на узліссях та галявинах звичайними є такі види як соловейко східний, синиця велика, славки сіра та чорноголова. Серед рідкісних лісових птахів тут виявлені види занесені до Червоної книги України – тетерук, орлан-білохвіст, підорлики великий і малий, лелека чорний, сич волохатий, сичик-горобець. Герпетофауна лісів представлена 6

видами: у мішаних лісах мешкають гадюка звичайна і веретінниця ламка, в соснових лісах на відкритих сухих слабопогорбованих ділянках оселяється ящірка прудка, а поблизу лісових озерець або боліт трапляються вуж звичайний, ящірка живородна і черепаха болотяна. Із земноводних в лісових масивах відмічена лише жаба трав'яна.

Водно-болотний комплекс на території РЛП включає узбережжя та прилеглу акваторію Київського водосховища, залишки колись величезного болотного масиву «Видра», мережу меліоративних каналів, а також стариці, озера і протоки в заплавах Дніпра і Десни. Найбільшою за кількістю і різноманіттям групою хребетних тварин цих біотопів є риби. До найчисленніших видів риб відносяться щука, плітка, пічкур звичайний, верховодка та окунь, менш звичайними є краснопірка, лин, густера, лящ, карасі срібний та золотий, короп, судак, синець, чехоня та йорж. Зустрічаються тут і види, які занесені до Червоної книги України: стерлядь прісноводна, ялець звичайний, гольян озерний, марена дніпровська, карась золотий, минь річковий, йорж-носар. Другою за чисельністю групою є птахи. Орнітофауну цих біотопів становлять переважно види, що мешкають в заростях вищої водної рослинності: найбільш типовими серед них є чаплі велика біла та сіра, крижень, крячок чорний; в меншій кількості зустрічаються лиска, курочка водяна, бугай, чирок-тріскунок, крячок світлокрилий. В заростях очерету гніздяться лунь болотний і деякі горобині птахи – кобилочка солов'їна, очеретянки велика та ставкова. Над водними плесами озер та Десни полюють мартин звичайний і крячок річковий. На Київському водосховищі можна побачити лебедя-шипуну, баклана великого і мартина сріблястого (два останні види гніздяться на одному з островів в межах парку). Трапляється тут і орлан-білохвіст, занесений до Червоної книги України. В берегових схилах роблять свої нори-гнізда ластівка берегова і рибалочка блакитний. У пошуках їжі береги водойм відвідують різні види куликів – чайка, травник, зуйок малий і перевізник, а також деякі види горобиних – плиска біла, ремез, гава. Іноді на березі Десни або водосховища

зустрічається кулик-сорока – вид, занесений до Червоної книги України. Ссавці водно-болотного комплексу представлені напівводними видами, з яких найбільш численним є полівка водяна. Для заболочених вільшняків характерною є кутора звичайна. В старицях, невеликих протоках або меліоративних каналах можуть оселятися ондатра і бобер, зрідка – видра річкова (занесена до Червоної книги України). У пошуках їжі узбережжя заплавних водойм відвідують норка американська та єнотоподібний собака. Над водоймаим полюють на нічних комах багато видів кажанів (які нині занесені до Червоної книги України) – вечірниця руда, нічниці водяна, вусата і ставкова. Плазуни згаданих біотопів представлені лише вужем звичайним і черепахою болотяною. Фауна земноводних – більш численна. Тут зустрічаються тритони гребенястий і звичайний, жаби їстівна, озерна і ставкова. В період розмноження видовий склад земноводних поповнюється часничницею, кумкою червоночеревою, рахкавкою, гостромордою жабою, ропухами зеленою та сірою.

Болота значно бідніші за своїм фауністичним складом. В кількісному відношенні тут домінують ссавці: найбільш характерними серед них є лось, кабан, єнотоподібний собака, норка американська, ондатра і полівка водяна; на меліоративних каналах оселяється бобер річковий. Птахи цього біотопу представлені гаїчкою чорноголовою, очеретянкою чагарниковою і вівсянкою очеретяною; крім того, на глухих ділянках лісових боліт зустрічаються червонокнижні види – журавель сірий, лелека чорний, тетерук, сова болотяна, які тут гніздяться. Плазуни цього біотопу представлені вужем звичайним, черепахою болотяною і ящіркою живородячою, а земноводні – жабами зеленою та трав'яною.

Деревно-чагарникові зарості є притулком для славок (сірої, садової та чорноголової), синиці великої, вівсянки звичайної, зяблика, зеленька, щиглика, коноплянки, соловейка, синьошийки, одуда, сороки. У пошуках їжі ці луки відвідують лелека білий, сорокопуд-жулан, бджолоїдка звичайна, лунь болотний, канюк

звичайний, ластівки сільська та берегова, зрідка – шуліка рудий, шуліка чорний, луні польовий, лучний і степовий (занесені до Червоної книги України). Із ссавців типовими тутешніми мешканцями є кріт європейський і заєць-русак, полювати на яких сюди іноді з лісу забігає лисиця; зрідка трапляється бурозубка звичайна. Плазуни цього біотопу представлені єдиним видом – ящіркою прудкою, яка оселяється на сухих піщаних підвищеннях.

В Міжрічинському регіональному ландшафтному парку розташоване болото Бондарівське. Площа болота – 1300 га і воно входить до заповідної зони парку. До кінця 1980-х років на болоті здійснювалися покоси трави, очерету, заготівля деревини, полювання, риболовля. В кінці 1980-х років тут було створено гідрологічний заказник, а з 2002 року – болото Бондарівське увійшло в заповідну зону створеного Міжрічинського регіонального ландшафтного парку. На території болота було заборонено будь-яку господарську діяльність. Організація заповідного режиму на болоті Бондарівське дуже позитивно позначилася на зростанні чисельності фонових, раритетних і рідкісних видів. Якщо в 1970-х роках тут було виявлено гніздування тільки однієї пари сірого журавля (вид, занесений до Червоної книги України), то останнім часом кількість гнізд доходить до 7. А на прольоті тут накопичується до 300 сірих журавлів. Як тільки болото перестало відвідуватися людьми і тут було припинено рубки і сінокоси, то відразу з'явилися гніздування інших птахів, занесених до Червоної книги України – чорного лелеки (6 гнізд), змієїда (1 гніздо), великого і малого подорликів (3 гнізда), тетерева – близько 20 гнізд. Збільшила свою чисельність занесена до Червоної книги України видра (зараз є 3 пари), з'явилася занесена до Червоної книги України рись (1-2 звіра). Заповідне болото стало улюбленим місцем зимового стійбища лося (у 2009 р. тут спостерігалось 76 лосів) – найбільше стійбище в Чернігівській області. До отримання заповідного статусу на болоті Бондарівське лось був рідкісним.

Територія парку є унікальною і за своїми природними особливостями, і за господарським використанням, яке має

загальнодержавне значення: річка Десна – у питному водопостачанні, водосховище – у гідроенергетиці, ліси – в деревообробній промисловості. На території РЛП розташовані два військові полігони, на яких також проводиться лісогосподарська й мисливсько-господарська діяльність.

6.10. Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник

Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник – природоохоронна територія в Україні, біосферний заповідник. Розташований у межах Іванківського та Поліського районів Київської області у Зоні відчуження Чорнобильської АЕС. Площа Заповідника становить 226 964,7 га – це найбільший об'єкт ПЗФ на території України.

Мета заснування: збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів Полісся, забезпечення підтримки та підвищення бар'єрної функції зони відчуження і зони обов'язкового відселення, стабілізації гідрологічного режиму та реабілітації територій, забруднених радіонуклідами.

Основні завдання:

- мінімізація екологічної небезпеки та збереження природних багатств;
- запобігання винесенню радіонуклідів з території зон радіоактивного забруднення;
- відтворення і збереження природного різноманіття ландшафтів та генофонду тваринного і рослинного світу;
- підтримання загального екологічного балансу;
- здійснення періодичної інвентаризації природних ресурсів;
- дослідження явищ та процесів, які відбуваються в екосистемах заповідника;
- проведення екологічного, медико-біологічного та радіаційного моніторингу території;

- здійснення наукових досліджень у галузі охорони навколишнього природного середовища;
- забезпечення дотримання режиму охорони території заповідника з усіма природними об'єктами.

Потреба в такій масштабній структурі як Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник з'явилась задовго до 26 квітня 2016 року, коли був виданий Указ Президента України про його утворення. Вже через кілька років після аварії на ЧАЕС дослідники відмічали поступове відтворення тваринного і рослинного світу: сприятливими умовами для цього стали евакуація населення й припинення тут господарської діяльності. Вчені зафіксували зростання чисельності типових та появу рідкісних видів флори та фауни. Прогноз на майбутнє був сприятливий – очікувалось повільне перетворення антропогенних ландшафтів у наближені до природних комплекси Полісся. Через 15-20 років після аварії на ЧАЕС стало зрозуміло: природа набагато потужніша навіть за такий страшний антропогенний фактор як Чорнобильська катастрофа. Територія в кілька сотень тисяч гектарів сама по собі стала заповідною: там знайшли притулок і комфортні умови для розмноження сотні видів не тільки типових, а й рідкісних червонокнижних тварин. Протягом багатьох років науковці та громадськість повертались до питання створення заповідної території в зоні відчуження та зоні обов'язкового відселення.

Так, у 2007 році Указом Президента України в Іванківському районі Київської області було створено загальнозоологічний заказник загальнодержавного значення "Чорнобильський спеціальний".

У 2013 році Міністерство екології та природних ресурсів схвалило клопотання щодо створення Чорнобильського біосферного заповідника. Після трьох років підготовки, обговорень та погоджень всіх необхідних документів був підписаний відповідний Указ Президента України «Про створення Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника».

З середини 2017 року Заповідник активно розвивається як самостійна бюджетна установа, що належить до сфери управління Державного агентства України з управління зоною відчуження.

З 2018 року Заповідник активно включається в міжнародні проекти, а науковим підрозділом організовуються перші наукові експедиції з вивчення флори і фауни території зони відчуження.

Основним геологічним фактором, що визначає геологічну будову території розташування Заповідника, є її приуроченість до тектонічного порушення – Прип'ятського розлому, який служить прикордонною зоною двох найбільших структур Східно-Європейської платформи: Українського щита і Дніпровсько-Донецької западини. Ця споруда протягом усієї геологічної історії була і є тектонічно активною зоною, про що свідчать численні геологічні та геоморфологічні дані.

Територія Заповідника, як і вся зона відчуження, лежить у межах фізико-географічної області Київського Полісся Поліської низовини Східноєвропейської рівнини. Геоморфологічна будова обумовлює значну диференціацію природних територіальних комплексів. В річкових долинах головна роль належить заплавам та заболоченими ділянками. У формуванні рельєфу і диференціації природних територіальних комплексів важливу роль відіграють антропогенові відклади середньою потужністю 20-30 м при максимальній – 50-60 м.

На території Заповідника чітко виділяються і мають приблизно рівну тривалість чотири сезони року. Зимовий сезон охоплює період грудень-лютий. Його початок пов'язаний з вторгненням арктичного повітря, що зумовлює різке похолодання, морозну і снігову погоду. Середньомісячні температури повітря нижчі 0°C. Найбільш холодним місяцем є січень. Взимку дуже розвинена циклонічна діяльність. Проходження західних і північно-західних циклонів нерідко супроводжується короткочасним потеплінням, інтенсивними снігопадами, сильними вітрами і хуртовинами. Південно-західні і південні циклони можуть призводити до тривалих відлиг і сходу снігового покриву. Весняний період на тлі значних амплітуд

температури характеризується активним її підйомом, інтенсивним таненням снігового покриву і швидким висиханням ґрунту. У квітні і травні нерідко спостерігається прохолодна погода, зумовлена вторгненням арктичного повітря. Літо у Заповіднику охоплює, за норми, період з кінця другої декади травня до кінця серпня. Погодні умови цього сезону відрізняються помітним підвищенням температури. Характерні підвищена кількість опадів, переважно у вигляді злив, активна грозова діяльність. Зниження температур обумовлені проходженням циклонів з заходу та північного заходу. Заморозки, навіть на поверхні ґрунту, практично не відзначаються. У цей період можуть спостерігатися шквали та смерчі. Найбільш теплим місяцем є липень, однак протягом близько третини років (з часу запровадження регулярних спостережень) максимум температури спостерігається у серпні або червні. Осінь настає у вересні і триває, як правило, до кінця листопада. Протягом першої половини осені зазвичай утримується суха, відносно тепла погода з вікнами так званого «бабиного літа». Друга половина осені характеризується загальним погіршенням погоди, що полягає у великій кількості похмурих днів з дощами, туманами, подальшим зниженням температури. Атмосферна циркуляція у листопаді все частіше набуває характеру зимової, нерідко на нетривалий час встановлюється сніговий покрив. За даними багаторічних спостережень на метеостанції Чорнобиль середня річна температура повітря становить 7,2 °С. Найхолодніший місяць року – січень. Його середня багаторічна температура дорівнює -6,1 °С, найтепліший – липень з середньою температурою повітря 18,9 °С. Зафіксовані екстремуми температур повітря становили: абсолютний мінімум -35 °С, абсолютний максимум 39 °С.

Водні об'єкти Чорнобильського заповідника дуже різноманітні. Це – розгалужена мережа річок, струмків, озера, болота, меліоративні канали, ставки та північно-західний відріг Київського водосховища. Загальна площа поверхневих вод понад 20 тис. га., це десята частина території Заповідника. Довжина річкової мережі 314 км. Довжина меліоративних каналів більше 160 км. Тут протікає

вісім річок: Прип'ять, Уж, Сахан, Ілля, Брагінка, Несвіч, Вересня, Грезля. Більшість малих річок – притоки Прип'яті або Ужа. Річка Брагінка впадає у Київське водосховище. Усі вони підживлюються багатьма струмками. Гідрологічний режим р. Прип'ять характеризується тривалим весняним водопіллям, низькою літньою меженню, підвищеною водністю восени. Під час весняного водопілля спостерігається підйом рівнів води здебільшого на 2-4 м, у визначні повені – до 6 м. Основним джерелом живлення річок заповідника є сніговий покрив. Доля стоку талих вод становить близько 60 % річного; решта стоку розподіляється, в залежності від окремих річкових басейнів, на ґрунтове і дощове живлення.

Територія за характером рослинності належить до зони широколистяних лісів. До XVIII-XIX ст. була суцільно вкрита лісами, але на початок XX століття лісистість знизилась до 11-12 %. Причини цього полягали в інтенсивному використанні лісової деревини та лісових земель. Місцеве виробництва скла, видобуток руди вимагали великого обсягу паливної деревини. Завдяки меліорації з'явилась можливість освоєння лісових земель для сільського господарства. Внаслідок тривалого антропогенного впливу відбувалась фрагментація і знищення лісових комплексів і окремих видів. Острівний характер залишкових лісів надзвичайно ускладнив відновлення мозаїчно-ярусної структури фітоценозів.

Значне зниження родючості земель і неможливість їх подальшого сільськогосподарського використання змусили повернутись до лісовідновлення. Перші роботи зі штучного лісовідновлення розпочались у 20-х роках минулого століття, а в 50-60-х роках вони набули масового характеру. Протягом цього часу площа лісів збільшилась в 4 рази і сягнула близько 50 % території. Переважну їх більшість становлять монокультурні одновікові соснові насадження. Після 1986 року виконання лісівничих заходів було припинено і відновлено вже після 1992 року, коли було створене спеціалізоване лісове підприємство «ЧорнобильЛіс». За час, що минув після аварії на ЧАЕС, частина покинутих сільськогосподарських угідь та населених пунктів спонтанно заростає, завдяки

чому лісистість становить близько 58 %. Загалом, флора заповідника налічує 1256 видів судинних рослин, 120 видів лишайників та 20 видів мохів. Із Європейського червоного списку на території Заповідника зростають 5 видів рослин.

Тваринний світ відповідає, в загальних рисах, складу фауни поліського регіону. На території Заповідника зафіксовано більше 300 видів хребетних тварин (із загалом 410, що зустрічаються в регіоні), з яких 75 видів (з 97 можливих) занесені до Червоної книги України.

До Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи занесено 14 видів фауни. Із Європейського червоного списку відзначено 16 видів. Значна кількість видів птахів перебуває під охороною Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин. До додатку 1 Бернської конвенції занесені 179 видів фауни. Виявлено 75 видів фауни, занесених до Червоної книги України.

На відміну від інших об'єктів природно-заповідного фонду України, Чорнобильський заповідник виконуватиме не тільки свою основну функцію – збереження місцевого біорізноманіття, але й стане важливим елементом «лабораторії просто неба», якою є вся зона відчуження.

З огляду на це визначено три пріоритетні напрями, за якими заповідник буде розвиватись у найближчі роки:

- природоохоронний – збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів Полісся та природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу; підтримання загального екологічного балансу, що забезпечить підвищення бар'єрної функції зони відчуження й зони обов'язкового відселення; стабілізація гідрологічного режиму та реабілітація територій, забруднених радіонуклідами;
- науково-дослідницький – екологічний моніторинг навколишнього природного середовища, інвентаризація об'єктів флори та фауни, екосистем; розроблення наукових рекомендацій щодо збереження і відтворення рідкісних видів рослинного і тваринного світу, відновлення природних екосистем; підготовка наукових

матеріалів та рекомендацій, необхідних для провадження екологічної освітньо-виховної роботи та інших видів діяльності заповідника;

- інформаційно-просвітницький – поширення знань та підвищення обізнаності щодо цінностей біологічного й ландшафтного розмаїття заповідника, формування екологічної свідомості й виховання поваги до природи.

6.11. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Тростянець»

«Тростянець» – дендрологічний парк загальнодержавного значення в Україні (до 1983 року – Державний дендрологічний заповідник «Тростянець» НАН України), парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва середини ХІХ століття. Статус присвоєно згідно з Постановою Ради міністрів УРСР № 105 від 29.05.1960 року. Перебуває у віданні: Національна академія наук України. Розпорядженням Уряду України № 73 від 11 лютого 2004 року колекції інтродуцентів рослин, які є основою ландшафтних насаджень, надано статус «Національного надбання України».

Тростянецький парк на Чернігівщині є справжнім музеєм природи, в якому відчувається дух минулих століть, вважається одним з найкрасивіших та видатних ландшафтних парків України і належить до пам'яток садово-паркового мистецтва державного значення. Парк вирізняється оригінальною особливістю композиційної побудови, оскільки ззовні – це просто лісовий масив, а всередині – ціла "гірська" країна з горбами та озерами.

Дендропарк "Тростянець" у однойменному селищі Чернігівської області, майже посередині між Сокиринцями та Качанівкою, був створений упродовж 1834-1864 рр. зусиллями визначного українського мецената та культурного діяча – Івана Михайловича Скоропадського (нащадка гетьмана Лівобережної України Івана Ілліча Скоропадського та діда іншого гетьмана ХХ ст. – Павла Скоропадського) і нині розташований на площі 204,7га, у південно-

східній частині Чернігівської області. Навколо пам'ятки садово-паркового мистецтва розкинулися масивні лісозахисні смуги.

На початку XIX ст. місцевість, яку обрали для створення дендропарку, була типовою лісостеповою рівниною, у південній частині якої зростав дубовий гай, а інша частина території використовувалася як сільськогосподарські угіддя.

У 1834 р. навколо ставків було насаджено перші посадки дерев різних порід. Однак, рослини приживалися погано, у зв'язку з цим засновник вирішив на цій території створити власний розсадник, а з середини XIX ст. сюди почали вводити екзотичні види, саджанці яких доставляли з Києва, Парижа, Риги і Петербурга.

У 1858 р. територія парку набула ознак рельєфного ландшафту, роботами керував головний садівник К. Шпінглоф. Гористий рельєф створювався штучно упродовж тридцяти років, з метою його налагодження на відведених ділянках частково вирубували вже існуючі насадження. Землю копали вручну і возили підводами найняті землекопи і візники. Крім того, за вже згадані перші три десятиліття свого існування парк було значно розширено за рахунок покупки сусідніх земель. Саме в цей час на його території почалися перші посадки дуба, берези, ялини, клена, липи і тополі Каролінського. У минулому тут, серед зелених насаджень знаходилася садиба, яка була споруджена у 1833 р., відомо, що до її складу входили великий дерев'яний будинок з баштами і чотири флігелі. Дослідники припускають, що ідея створення штучного ландшафту була запозичена у парку одного з найбагатших на той час людей Франції – Джеймса Ротшильда. Перша інвентаризація паркових насаджень була проведена у 1886 р., до цього часу тут уже було прокладено доріжки, встановлено скульптури, альтанки, кам'яні і дерев'яні лави, а також – побудовано малі архітектурні форми і мости.

Садиба, яка включала великий дерев'яний будинок із баштами та чотири флігелі, була споруджена у 1833 році поблизу струмка Тростянець, що був використаний для створення системи ставків. Шляхом поглиблення балок і насипання гребель було створено

Великий став, завдовжки 1,3 км і завширшки біля греблі майже 100 м. Він розділив парк посередині з півночі на південь і став його композиційною віссю. З різних сторін біля ставу було створено два менших за розмірами – Лебединий і Куцяха, з якими загальна водна поверхня парку перевищила 10 га.

У 1834 році по берегах ставків на площі бл. 20 га зроблені перші посадки деревних рослин крупномірними саджанцями ялини європейської, тополі та інших місцевих видів. Згодом почали висаджувати також саджанці берези, липи, клена, дуба, які використовували в сусідніх лісонасадженнях. Ці рослини з часом практично повністю загинули, крім тих, які були висаджені безпосередньо біля води. Такі результати перших посадок спонукали Скоропадського до створення власного розсадника на території парку. У балці Богівщина в значній кількості почали вирощувати посадковий матеріал як місцевих видів, так і завезених з інших районів. За наявності достатньої кількості посадкового матеріалу посадки почали здійснювати великими суцільними ділянками, які межували із сінокосними галявинами. Це дало досить позитивні результати.

Наприкінці першої половини XIX століття в насадження почали вводити екзотичні види, саджанці яких доставляли із Риги, Петербурга, Парижа, Києва, Нікітського ботанічного саду, акліматизаційного саду Каразіна та інших місць. Не всі вони приживались у нових умовах, але це сприяло для удосконалення акліматизаційної роботи і застосуванню нових засобів, у тому числі шляхом щеплення екзотів на місцеві види – південних дубів на місцевому дубі, кедра сибірського на сосні звичайній тощо. Це дало позитивні результати: паркові насадження почали швидко збагачуватись новими оригінальними формами з незвичайними декоративними властивостями. Одночасно з розвитком паркових ландшафтів виникла необхідність створення захисних насаджень. Це здійснювалось шляхом заліснення степових ділянок розміром від 0,5 до 15 га за межами паркової території. Насадження розміщувались смугами чи компактними галявинами навкруги парку на відстані до

2 км від нього, створюючи захисну зону, розширену з боку переважного напрямку вітрів. Як правило, у більшості цих насаджень домінував якийсь один вид, наприклад сосна, береза, ялина, дуб, але були і змішані насадження, де до місцевих видів додавались екзоти, запас саджанців яких створювався у розсаднику. Так площу захисних насаджень було доведено до 155 га, з яких 100 га займали хвойні види.

З 1858 року почався новий етап у будівництві Тростянецького парку – перетворення рівнинної місцевості на рельєфний ландшафт. Спочатку роботи здійснювались на 5 га, а згодом площу було розширено до 30 га по обох боках від Великого ставу. Керував роботами головний садівник К. Д. Шлінглоф. З метою створення гірського рельєфу на відведених ділянках частково вирубували існуючі насадження, а в місцях, де створювали високі гірки, вони ставали каркасом і повністю засипались землею. У результаті робіт, що проводили близько 30 років, створено гористий рельєф, де висота окремих гірок сягала 35 метрів. Гірки обсаджували деревами, переважно соснами та кущовими видами.

У 1886 році було проведено першу інвентаризацію насаджень парку і складено топографічний план. За її підсумками площа парку становила 170 га, видовий склад налічував 623 види та форми, з них 161 – хвойних, 462 – листяних, у тому числі дуба – 50 видів і форм, клена – 60, ясена – 37, ільмових – 34, липи – 27, берези – 16, тополі – 18, горобини – 17, ялини та ялиці – 51, сосни – 22, туї – 32, ялівцю – 25 видів та форм. Взагалі за цей період ландшафт парку був практично сформований: захисні насадження займали площу 180 га, формування рельєфу безпосередньо на території парку закінчено, прокладено доріжки, встановлено кам'яні та дерев'яні лави й альтанки, скульптури, побудовані малі архітектурні форми, греблі та мости.

З кінця XIX століття в історії дендропарку починається період повного занепаду, спричиненого смертю Івана Скоропадського в 1887 році і відомими суспільно-політичними подіями початку і середини XX століття. Факт занепаду достовірно засвідчила

інвентаризація насаджень парку 1948 року, коли було виявлено тільки 391 вид і форму, зокрема 70 хвойних і 312 листяних. Істотне значення у такому зменшенні видового і формового складу насаджень мав фактор відсутності протягом тривалого часу компетентного і зацікавленого господаря. Так, у січні 1918 року садибу було зруйновано й упродовж майже двох десятиліть парк був у віданні створеного у Тростянці тваринницького радгоспу. Відповідно до постанови Раднаркому УРСР від 25 березня 1938 року, № 392, головна частина парку була виділена в самостійну господарську одиницю і підпорядкована безпосередньо Наркомзему УРСР, а в 1940 році він став державним заповідником і був підпорядкований Головному управлінню по заповідниках. Цього ж року заповіднику було додано 30 га орної землі для створення розсадника і колекційної ділянки.

З передачею дендропарку до Академії наук УРСР у 1951 році в його історії почався якісно новий період розвитку. Він стає науково-дослідницькою установою, де вивчаються питання інтродукції та акліматизації рослин, реконструкції та відновлення паркових ландшафтів, вегетативного та генеративного розмноження інтродукованих рослин і проводиться ефективна культурно-просвітницька робота. Практично відразу після передачі в Тростянці на площі 11,4 га створюється арборетум, де зібрано майже тисячну колекцію деревних видів, різновидів і форм. Активно розвивається виробничий розсадник, де вирощуються сотні тисяч саджанців різноманітних видів і форм як для потреб власне дендропарку, так і для потреб зеленого будівництва. Дослідницька робота, яка тут проводилася, полягала у введенні до його культур різноманітних дерево-чагарникових порід, а також – їх вивчення і використання. Тоді тут вирощували декоративні саджанці для північних регіонів України, а також – для Білорусії та Росії. Крім місцевих, на території парку також культивували рослини з Північної Америки, Західної Європи, гірських районів Криму і Кавказу та Далекого Сходу. У той час цей чарівний куточок природи перетворився на один з найбільших дендропарків України. Хоча нині тут зовсім небагато

паркових споруд, він гідно доповнює перелік найвідоміших парків та ботанічних садів – уманську Софіївку, Олександрію у Білій Церкві та десятки інших. З часом дендропарк став головним виробником декоративних саджанців для північних регіонів України, а також Росії і Білорусі.

Дендропарк використовується і як насіннева база для постачання зацікавленим структурам насіння екзотичних видів. Нині в парку зростає понад 400 видів та форм дерев і кущів, у тому числі бл. 75 шпилькових (серед них рідкісні – смерека Фразера, смерека каліфорнійська, ялина канадська, туя велетенська та інші) і велика колекція листяних (зокрема дубів – понад 15 видів, кленів – понад 20, лип – 9).

До сьогодні збереглися екзотичні дерева, які були висаджені ще у 40-их роках ХІХ ст. У центрі знаходиться рукотворний Великий став, довжина якого становить приблизно 1,3 км, а ширина – до 100 м. Великий став вважається композиційною віссю парку. З обох сторін від нього було створено ще два ставки, менші за розмірами. До сьогодні збереглися два флігелі, в яких у минулому проживали гості – художники, артисти та інші відомі особистості. Палац на жаль не зберігся у вирі революційних подій та воен початку 20 ст., від нього залишилися лише фундаменти. У парку знаходиться могила його засновника, тут також було встановлено мармуровий пам'ятник у вигляді ангела, який правою рукою показує у небо, проте, від нього донині залишився лише постамент. На території пам'ятки садово-паркового мистецтва збереглася колона смутку "Розбита надія", на думку дослідників, саме так засновник парку намагався увічнити пам'ять про своїх братів та сестер, які померли у молодому віці.

Усі куточки парку є неповторними і зачаровують багатством природи. На велику увагу відвідувачів заслуговує чарівна лава бажань. За народними повір'ями, якщо на ній посидіти і загадати бажання, тоді воно неодмінно збудеться. Також великою окрасою парку вважаються граційні та величні лебеді. Місцеві мешканці та гості селища вважають його ідеальним місцем для відпочинку.

Як свідчать матеріали систематичних інвентаризацій, існує помітна тенденція до зміни видового складу насаджень, що особливо виражено у змішаних групах, до складу яких входять інтродуковані та місцеві види. Інтенсивна динаміка зміни видового складу характерна також для насаджень, які досягають або вже досягли критичного віку: тут спостерігається зменшення кількості інтродуцентів і збільшення кількості місцевих видів, як-от береза, клен, ясен, липа та інші. Самозасів зазначених видів розповсюджується настільки активно, що може створювати реальну загрозу існуванню менш адаптованих до місцевих умов інтродукованих видів.

Не менш активною проблемою парку є відновлення та реконструкція ландшафтів, що є типовою практично для всіх старовинних парків. Причиною цього є те, що з плином часу в насадженнях з'явилося багато екземплярів дерев, які вже пережили свій оптимальний декоративний вік, досягли критичної вікової межі і практично втратили своє декоративне значення. Кількість таких дерев неухильно збільшується і загальна тенденція стає загрозливою.

Бурхлива і трагічна історія України сприяла як розпорошенню культурного надбання країни, так і відсутності збережених поховань історичних діячів. Тростянецький дендрологічний парк – одне з небагатьох місць України, де випадково збереглося поховання колишнього володаря парку – Івана Скоропадського.

Навчальне видання

ЛИСЕНКО Г. М.

**ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**

Навчальний посібник

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – О. В. Борщ

Книга друкується в авторському редагуванні.

Підписано до друку 03.08.23 р.
Гарнітура Times
Замовлення № 815

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 5,75
Ум. друк. арк. 7,2

Папір офсетний
Електронне вид-ня

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.